

НАШ КРАЙ

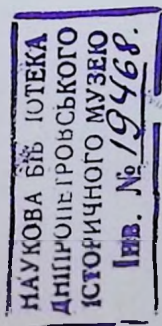
228

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ імені Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО
ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

НАШ КРАЙ

ЗБІРНИК ПРАЦЬ З АРХЕОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА

В и п у с к 1

ВИДАВНИЦТВО «ПРОМІНЬ»
ДНІПРОПЕТРОВСЬК 1971

Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького — один з найстаріших на Україні. «Наш край» — збірник праць, в яких розповідається про культурні багатства, зібрані в цьому та інших музеях області. У збірнику висвітлено також питання комплектування фондів, наукової та науково-освітньої роботи музеїв, зокрема народних, вміщено спогади про Д. І. Яворницького.

Збірник друкується за постановою
Вченої ради музею

Редакційна колегія:

Г. Ф. Ватченко, Г. І. Шевченко,
О. М. Огризкіна, Л. М. Сергєєва

І. В. ВАСИЛЬЄВ,
завідуючий відділом пропаганди
і агітації Дніпропетровського обкому
КП України

КУЛЬТУРНІ БАГАТСТВА — НА СЛУЖБУ КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ ТРУДЯЩИХ

Музеї нашої країни посідають важливе місце в арсеналі засобів комуністичного виховання трудящих.

Комуністична партія і Радянський уряд з перших днів існування нашої держави приділяють велику увагу музейній справі, дбаючи про те, щоб всебічно задовольнялось гаряче прагнення трудящих пізнавати історію своєї Батьківщини.

Володимир Ілліч Ленін надавав виняткового значення використанню пам'яток матеріальної і духовної культури у вихованні нової людини. В опублікованому за його вказівкою зверненні Наркомосу до народу (листопад 1917 року) говорилося: «Крім багатств природних, трудовий народ успадкував ще й величезні багатства культурні: будівлі дивовижної краси, музеї, повні речей рідкісних і прекрасних, повчальних, таких, що підносять душу, бібліотеки, в яких зберігаються величезні скарби, тощо. Все це тепер воістину належить народові. Все це допоможе біднякові та його дітям швидше перевищити освіченістю колишні панізні класи, допоможе йому стати новою людиною, володарем старої культури, творцем ще небаченої нової культури».

Керуючись ленінськими настановами, радянський народ не тільки зберіг культурні багатства, що перейшли до нього у спадщину, але й небачено примножив їх. Широка мережа музеїв охоплює тепер усю нашу країну. В їх експозиціях знайшли яскраве відображення революційна діяльність Комуністичної партії, великі досягнення радянського державного і суспільного ладу, переваги соціалістичної демократії, героїчні подвиги, здійснені нашими людьми в ім'я слави і величі Батьківщини.

У постановах ЦК КПРС і ЦК КП України (1964 р.) про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих чітко визначено завдання цих вогнищ культури. Прийняті рішення допомогли значно поліпшити діяльність музеїв як важливих ділянок ідеологічного фронту.

Особливо поживавилось життя у музеях в дні підготовки до 50-річчя Великого Жовтня. Ювілейний рік став для них своєрідним екзаменом на ідейно-творчу зрілість, перевіркою їх вміння провадити збиральну, експозиційну, науково-освітню роботу. Експозиції поповнились цікавими матеріалами, документами. Перед відвідувачами постає яскравий літопис нашого Придніпров'я, широка картина спадковості революційних, бойових і трудових традицій.

Історичні скарби, представлені в музеях Дніпропетровська, Кривого Рога, Дніпродзержинська, Нікополя, прислугуються лекторам, пропагандистам в організації навчання в системі партійної освіти, допомагаючи їм наочніше показувати боротьбу радянського народу за перетворення в життя великих заповітів В. І. Леніна.

За останні роки в нашій області помітно розширилася мережа народних музеїв і музейних кімнат. Зараз у містах і селах Дніпропетровщини є 74 народних музеї, 135 музейних кімнат, 82 музеї бойової і трудової слави. В їх роботі бере участь численний актив: ветерани революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, передовики і спеціалісти промисловості й сільського господарства, вчителі.

Одним з найкращих є Павлоградський народний історико-революційний музей імені ХХІІ з'їзду КПРС. У його фондах — близько 12 тисяч експонатів. У семи експозиційних залах представлені оригінальні пам'ятки, цінні реліквії, що є свідками активної участі трудящих міста і довколишніх сіл у боротьбі за встановлення Радянської влади, за перемогу над контрреволюцією в роки громадянської війни. Під час тимчасової окупації горіла земля під ногами фашистських загарбників. Патріотичні подвиги партизанів і підпільників теж широко і всебічно відображені в експозиції. Цікаво представлений у музеї післявоєнний період — трудова доблесть павлоградців, виявлена у відбудові зруйнованого народного господарства, їх вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму.

Павлоградський міськком партії використовує музей для організації змістовної масово-політичної і культурно-виховної роботи серед різних верств трудящих, особливо молоді. У музеї систематично проводяться зустрічі з учасниками революційних подій, героями Великої Вітчизняної війни, патріотами-підпільниками часів окупації. Тут відбуваються піонерські збори, урочисте вручення комсомольських квитків. Музей подає значну допомогу

товаришам, які вчать в різних ланках системи партійної освіти у комсомольських політшколах.

Павлоградський народний музей — учасник Всесоюзної Виставки досягнень народного господарства СРСР у Москві, нагороджений Великою срібною медаллю Виставки.

Серед сільських музеїв слід відзначити перший такий музей, створений на Дніпропетровщині, — Дмухайлівський Магдалинівського району. В ньому зібрано понад дві з половиною тисячі експонатів. Люблять свій музей дмухайлівці. Щороку тут буває більш як вісім тисяч відвідувачів, людей різного віку й професій.

Серед районних музеїв заслужену популярність здобув Царичанський історико-краєзнавчий музей, очолюваний з дня його заснування Василем Петровичем Більченком. Надзвичайно багата й різноманітна експозиція цього вогнища історичних знань. У ній пильно простежено і наочно показано шлях українського селянства від бідності й безправності до вільного і щасливого життя під зорею Радянської влади.

Доброю славою користується і музей історії колгоспу імені В. І. Леніна Синельниківського району. Чимало копіткої праці й творчої ініціативи вклав у його створення ветеран цієї артілі, вчитель середньої школи Іван Федорович Галуненко. Партійна організація колгоспу постійно дбає про те, щоб у музеї вирувало життя, щоб він пропагував серед молоді трудові традиції фундаторів колгоспного ладу.

Побільшало народних музеїв і на промислових підприємствах. Плідну роботу проводять народні музеї заводів імені Г. І. Петровського, імені В. І. Леніна, меморіальні музеї І. В. Бабушкіна і Г. І. Петровського міста Дніпропетровська. Склалася добра традиція: кожную молоду людину, яка вперше прийшла до заводського колективу, посвячувати в робітники безпосередньо в музеї, перед лицем промовистих свідків революційних, бойових і трудових подвигів старших поколінь. Це сприяє вихованню у молоді любові до свого підприємства, гордості його чудовими традиціями.

Яскраве враження справляють експозиції народних музеїв залізничників: локомотивного депо станції Дніпропетровськ, вагоноремонтного заводу імені Кірова, Придніпровської магістралі. Ними нагромаджений багатющий досвід розвитку масових форм виховної роботи.

Постійну допомогу громадським вогнищам історичних знань подають науковці Дніпропетровського історичного музею, Нікопольського краєзнавчого, Криворізького історико-краєзнав-

чого музеїв. Вони систематично виїзять на місця, беруть безпосередню участь в оформленні експозицій, доборі матеріалів, складанні тематико-експозиційних планів, узагальнюють досвід роботи кращих народних музеїв, проводять семінари громадських директорів тощо.

Навколо народних музеїв згуртувався численний актив краєзнавців. Це і ветерани праці, і вчителі, і школярі. Справжні ентузіасти, вони вносять у життя цих громадських закладів культури дух творчого пошуку, віддають улюбленій справі багато сил, в процесі роботи самі зростають ідейно.

На жаль, в ряді сіл, а також на деяких підприємствах нашої області все ще мало дбають про заснування музеїв або музейних кутків, кімнат.

В період підготовки до ленінського ювілею партійні і комсомольські організації широко популяризували історію міст і сіл, в якій відбилися героїчні подвиги нашого народу. Експозиції музеїв поповнилися новими цікавими матеріалами. Серйозна увага приділяється дальшому поліпшенню їх ідейно-теоретичного змісту.

В цьому збірнику, підготовленому науковими працівниками і членами Вченої ради Дніпропетровського історичного музею, узагальнено досвід цього музею, одного з найстаріших на Україні, дано огляд скарбів матеріальної і духовної культури нашого народу, що зберігаються тут.

Книга розрахована на широкий актив краєзнавців і громадських працівників народних музеїв. Вона покликана допомогти краще використати численні історичні матеріали і документи в нашій ідеологічній роботі, у формуванні духовного обличчя будівника комунізму.

Г. Ф. ВАТЧЕНКО,
директор музею

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького є одним з найстаріших на Україні. В 1969 році він відзначав своє 120-річчя (заснований 1849 року як «Музей древностей Екатеринославской губернии»).

Довгий час музей не мав постійного приміщення. В 1902 році тулився в будинку Катеринославського комерційного училища (тепер тут міститься Дніпропетровський облвиконком — проспект Кірова, 2). Нарешті, в 1905 році, після численних переїздів, музей

Дмитро Іванович Яворницький. 1929 р.

оселяється в спеціально спорудженому для нього будинку, де він розташований і тепер (проспект К. Маркса, 16).

Становлення музею в Катеринославі як науково-дослідного і культурно-освітнього закладу нерозривно зв'язане з ім'ям відомого українського вченого, дослідника історії Запорозької Січі Дмитра Івановича Яворницького, який протягом тридцяти років був його директором. Основну увагу Дмитро Іванович засередив на комплектуванні фондів.

У 1905 році в Катеринославі відбувся XIII археологічний з'їзд, на якому було вирішено передати до музею всі пам'ятки, знайдені під час археологічних розкопок, проведених на території краю. Тоді ж комплектуються колекції — нумізматична, сфрагістики, геральдики. В 1910 році музей збагатився численними експонатами, придбаними Д. І. Яворницьким на крайовій сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці. В 1912 році надійшла колекція відомого краєзнавця та громадського діяча Катеринославщини О. М. Поля, передана його дружиною.

Завдяки невтомному піклуванню Д. І. Яворницького фонди музею постійно зростали. Ще до революції вони налічували 37 660¹ експонатів. Зібрати таке культурне багатство було нелегко: адже кошти на придбання експонатів вченому доводилося переважно випрошувати у приватних осіб, а заможні пани, певна річ, не надто охоче відкривали гаманці. Дмитро Іванович не тільки збирає, а й вивчає, систематизує цінні пам'ятки. Виходить з друку ряд каталогів, у яких перелічено й описано колекції з археології, етнографії, нумізматики, речі та документи часів запорозького козацтва.

Але до революції музей не міг по-справжньому розгорнути наукову діяльність і культурно-освітню роботу серед населення. Тільки Великий Жовтень поклав початок планомірному будівництву передової соціалістичної культури, створив сприятливі умови, щоб широкі трудящі маси могли прилучитися до неї. В. І. Ленін, Комуністична партія і Радянський уряд вжили ефективних заходів для охорони музеїв, пам'яток старовини, архівів, картинних галерей.

Двері Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею гостинно відкрилися для робітників і селян. Навколо музею згуртовується актив з числа краєзнавців, етнографів, учених різних галузей знань. Серед них були академіки Л. В. Писар-

¹ Збірник «Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей», Дніпропетровськ, 1929, стор. 22.

жевський та О. М. Терпигорєв, професор М. І. Лебедєв й інші. З їх допомогою поповнювалися фонди музею. Тільки протягом першого післяжовтневого десятиріччя (1917—1927 рр.) до музею надійшло 3126 унікальних експонатів¹.

Будинок Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Під керівництвом Д. І. Яворницького проводяться археологічні дослідження. Вивчається правий берег Самари, неолітична стоянка кам'яного віку в парку ім. Т. Г. Шевченка м. Дніпропетровська, руїни Новобогородицької фортеці тощо. З 1927 року в районі будівництва Дніпровської гідроелектростанції імені В. І. Леніна проводить розкопки археологічна експедиція АН УРСР, очолювана Д. І. Яворницьким. В результаті її роботи до музею надійшло багато цікавих знахідок. Виходить збірник наукових праць. Це, власне звіт про археологічні та етнографічні експедиції в район Дніпрогесу. Автори присвячують свою книгу десяти роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції. В 1928 році Д. І. Яворницький видає свою працю «Дніпрові пороги».

¹ Дніпропетровський історичний музей (далі скорочено: ДІМ). Архів історії музею, спр. 12, арк. 3.

При музеї існувала наукова бібліотека. В 1927 році її книжковий фонд налічував 13 587 томів¹. Це були здебільшого книги з історії місцевого краю. Цією літературою користувалися студенти, аспіранти, викладачі вузів, науковці.

Вже в перше десятиріччя Радянської влади відвідуваність музею зросла майже вдвоє. Новим було те, що приходили не тільки поодинці, але й групами, цілими колективами. Відтоді обслуговування екскурсій стало однією з найважливіших справ наукових працівників музею.

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави, науки і культури, які побували в ті часи в залах музею, дали високу оцінку його роботі. Так, 3 серпня 1926 року Народний комісар освіти РРФСР А. В. Луначарський у Книзі почесних відвідувачів записав:

«З величезним інтересом оглянув Катеринославський крайовий музей. Вважаю своїм обов'язком висловити подяку професорові Яворницькому за його люб'язне і повчальне пояснення, схилиюсь перед сповненою любові й знання працею, внесеною ним особисто в створення музею»².

А ось запис, зроблений 31 березня 1927 року головою ВУЦВКу Г. І. Петровським:

«Як музей, так і його засновника й хранителя треба підтримати. Для молодого покоління в музеї є багато експонатів, характерних зразків творчості історичного значення»³.

За різних часів музей відвідали народний артист СРСР П. К. Саксаганський, письменники Остап Вишня, Юрій Смолич, Олексій Толстой, Народний комісар освіти УРСР М. О. Скрипник. Всі вони висловили захоплення побаченим.

У зв'язку з необхідністю точніше визначити науковий профіль музею було вирішено передати колекції з палеонтології, фауни і флори до Державного університету, а з геології — до гірничого інституту. На цій базі там було створено зоологічний і геологічний музеї, які існують і тепер. З 1935 року експозиція нашого найстарішого музею будується за історичним принципом.

Три десятиліття свого життя віддав цьому улюбленому вогнищу знань і культури Яворницький. Дмитро Іванович помер 5 серпня 1940 року, залишивши багатющу літературну спадщину. Досить сказати, що лише з історії запорозького козацтва він

¹ ДІМ. Архів історії музею, спр. 12, арк. 34.

² ДІМ. Архів історії музею, спр. 53, арк. 35.

³ ДІМ. Архів історії музею, спр. 53, арк. 30.

з 1883 до 1938 року опублікував понад 50 наукових праць обсягом більш як 500 авторських аркушів.

11 жовтня 1940 року було опубліковано Указ Президії Верховної Ради Української РСР про увічнення пам'яті Д. І. Яворницького. Дніпропетровському історичному музею цим Указом

Д. І. Яворницький на археологічних розкопках. 1929 р.

присвоєно його ім'я. Традиції вченого зберегли і продовжували його вихованці — наукові працівники музею Ю. В. Вишневський, Д. Ф. Красицький, В. Ф. Шилко, І. М. Шаповал, О. В. Равіч, І. І. Артеменко, П. С. Матвієвський та інші.

Напередодні Великої Вітчизняної війни музей мав відділи: первіснообщинного ладу, феодалізму, капіталізму, етнографічний. Фонди налічували понад 80 тисяч експонатів — з археології,

нумізматики, сфрагістики, етнографії, численні зразки старовинної зброї. Але життя наполегливо вимагало заснування нового експозиційного відділу, присвяченого історії радянського суспільства, досягненням трудящих в галузі промисловості, сільського господарства, науки й культури. Робота по створенню такого відділу розпочалася ще в 1938 році, але скінчити її завадила війна.

Директор музею В. Ф. Шилко пішов на фронт, як тільки пролунали перші залпи. З наближенням до Дніпропетровська фашистських загарбників, у серпні 1941 року, невелика частина фондів була вивезена в м. Челкар Актюбінської області, а більшість експонатів евакуювати не вдалося. Фашистські окупанти пограбували найцінніші колекції. За жахливих умов окупаційного режиму працівник музею Михайло Якович Білий, прибиральниця Парасковія Кузьмівна Дузь здійснили патріотичний подвиг. Вони врятували близько дев'яти тисяч музейних речей, за що були відзначені урядовими нагородами.

У жовтні 1943 року, одразу після визволення Дніпропетровська, почалися роботи по відбудові музею. В 1946 році було повернено частину збережених в тилу колекцій — старовинні килими, одяг, зброю, 32 малюнки великого російського художника І. Ю. Рєпіна. Завданням першорядного значення стало збирання матеріалів та документів про героїзм Радянської Армії і народу, виявлений у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

Наприкінці 1946 року двері музею знову широко відчинилися для трудящих. Відвідувачі мали можливість оглянути виставку на тему: «Дніпропетровщина в роки Великої Вітчизняної війни», а також постійну експозицію відділу історії дорадянського періоду. В 1948 році відкрито відділ історії радянського періоду, представлений в основному ілюстративними матеріалами. Довелось багато попрацювати, щоб перетворити цю експозицію на провідну.

Зараз у музеї експонуються цінні археологічні колекції з розкопок палеолітичних і неолітичних стоянок, поселень і поховань епохи бронзи. Серед унікальних експонатів — скіфські пам'ятки з відомої Чортомлицької могили, колекції оздоб і речей побуту ранніх слов'ян Придніпров'я, залізна кована гармата XV століття, рідкісні рукописи того ж періоду, побутові речі запорожців XVII—XVIII століть, книга першого друкаря Івана Федорова. У фондах музею — бойові реліквії, зразки холодної та вогнепальної зброї від давніх часів. Серед рідкісних експонатів — документи за підписом великих полководців О. В. Суворова і М. І. Кутузова, плани забудови Катеринослава XVIII—

початку XIX століть, матеріали, що розповідають про участь населення Катеринославщини в Кримській війні 1853—1856 рр. Привертають увагу до себе знаряддя праці селян, вироби ремісників, різні документи XVIII—XIX століть, які свідчать про тяжку долю трудящих до революції та їх боротьбу проти експлуататорів.

Золотий фонд музею становлять матеріали й документи, речові пам'ятки з історії обласної партійної організації, які нагадують про революційні події на Катеринославщині. Серед них — верстат, на якому друкувались листівки Катеринославського комітету РСДРП в 1905 році.

Хвилюючим змістом характеризується експозиція радянського періоду. Тут, наприклад, можна побачити рідкісні документи, фотографії, особисті речі активних борців за владу Рад на Катеринославщині: професіонала-революціонера, видатного партійного і державного діяча Григорія Івановича Петровського; Василя Кузьмича Аверіна — начальника Військово-революційного штабу Катеринослава в 1917 році; Тихона Лаврентійовича Бондарєва — організатора Червоної гвардії на Катеринославщині; Емануїла Іоновича Квірінга — першого голови більшовицької Ради робітничих і селянських депутатів Катеринослава. Яскраве відображення дістали важливі епізоди історії соціалістичного будівництва в нашій країні, Великої Вітчизняної війни. До 50-річчя Великого Жовтня створена нова експозиція відділу історії радянського суспільства, яка відзначається наочністю і сучасним художнім оформленням.

За останні роки фонди музею поповнилися новими матеріалами, що пропагують славні бойові і трудові традиції трудящих Дніпропетровщини. У травні 1967 року надійшла священна реліквія періоду Великої Вітчизняної війни — партійний квиток № 3235801. Він належав бійцю винищувального батальйону Ларіону Яковичу Пузатому, який загинув у фашистській катівні в 1942 році. Партквиток зберегла його дружина Софія Кирилівна. Одержано від старих більшовиків П. С. Яшина (помер в 1969 році), М. Т. Прохорова та інших листи до них Г. І. Петровського. Музей збагатився цінними матеріалами про героїчну діяльність Миколи Івановича Сташкова — секретаря Дніпропетровського підпільного обкому КП України в роки фашистської окупації області, речами, документами підпільників та партизанів, які діяли на Дніпропетровщині. До 50-річчя Радянської влади старший науковий працівник К. Б. Тихомирова отримала від сім'ї Маршала Радянського Союзу Родіона Яковича Малиновського його особисті речі.

В районах Дніпрспетровщини в післявоєнні роки працювали наукові експедиції музею під керівництвом археологів В. А. Мизина, О. В. Бодянського, І. І. Артеменка (зараз кандидат історичних наук, працівник Інституту археології Академії наук СРСР), І. Ф. Ковальової, Л. П. Крилової. В результаті їх наполегливої праці до фондів музею надійшли дуже цінні експонати. Так, під час археологічної експедиції 1968 року поблизу села Любимівки було виявлено гончарний центр VIII століття. Там знайдено гончарні горни і керамічний матеріал.

Музей систематично проводить наукові експедиції. За останні п'ять років експедиційні групи виїздили до Західного Донбасу, Криворізького залізничного басейну, Дніпродзержинська, Царичанського і Софіївського районів. Пошуки не були марними: надійшло близько 3000 експонатів з історії колективізації, виникнення нової на Дніпропетровщині галузі промисловості—вугільної. Зібрано багато етнографічного матеріалу, особливо в селах Царичанського і Солонянського районів, а також різні документи про передових людей промисловості, сільського господарства, діячів науки і культури.

До збирання експонатів залучено громадськість. Мешканець Дніпродзержинська І. О. Левшин передав музею колекцію меморіальних бронзових медалей, письменник І. М. Шаповал—особисті речі Д. І. Яворницького, лоцманський журнал за 1849—1854 роки. Таких прикладів багато. На 1 січня 1970 року фонди музею налічували 47 705 експонатів¹.

Науковці ретельно вивчають ці скарби. Як уже відзначалось вище, колекції музею зазнали під час війни великої шкоди. Документація про значну кількість експонатів загубилася. В 1948 році було зроблено інвентаризацію фондів і розгорнуто систематичне вивчення їх. Складовою частиною цієї роботи є науковий опис колекцій. Останнім часом за діяльної участі наукових працівників музею Г. Ф. Іосикова, О. В. Кузьміної, Н. М. Трушенко, О. В. Черних, Г. І. Шевченка видано каталоги колекцій кераміки, нумізматики, вогнепальної та холодної зброї. Старший науковий працівник В. С. Прокудо закінчив складання каталога «Ордени, медалі і нагрудні військові знаки», археолог Л. П. Крилова підготувала до видання каталог «Кам'яні баби».

За останнє десятиріччя музей видав ряд праць з історії місцевого краю. Вийшли друком путівники по Дніпропетровську, Кривому Рогу, Дніпродзержинську. Г. І. Шевченко, Н. О. Струч-

¹ ДІМ. Архів історії музею, спр. 588, арк. 46.

кова, В. П. Чумаченко взяли участь у складанні збірників «Борці за Жовтень на Катеринославщині», «Комсомол Дніпропетровщини», «Дніпропетровськ сьогодні». Н. О. Стручкова написала нарис революційної діяльності Г. І. Петровського. Досвід народного музею в селі Дмухайлівці Магдалинівського району висвітлено в брошурі, яка вийшла в світ 1960 року. До 50-річчя Радянської влади Л. М. Сергєєва, О. К. Кузьміна, Г. І. Шевченко та інші підготували книжки краєзнавчого характеру: «Вулиці і площі Дніпропетровська», «Пам'ятні місця Дніпропетровщини».

Дослідники широко використовують матеріали музею. На них посиляється, зокрема, знавець історії запорозького козацтва, доктор історичних наук професор В. А. Голобуцький у книзі «Запорожское казачество», яка вийшла в 1957 році. Використані вони також у таких працях, як «Кучук-Кайнарджийский мир» та «Северное Причерноморье» співробітниці АН СРСР Е. І. Дружиніної. На цих матеріалах значною мірою побудована книга І. М. Шаповала «В пошуках скарбів». Унікальні документи і фотознімки наводяться в монографії П. Г. Варгатюка «В. І. Ленін і Катериновславська більшовицька організація», в збірниках: «Октябрь на Екатеринославщине», «Днепропетровщина в годы Великой Отечественной войны», «Борці за Жовтень розповідають». Музейні колекції є об'єктом постійного інтересу Інституту фольклору та етнографії, Інституту археології АН УРСР.

В музеї зберігається найбільша на Україні колекція зразків славетного петриківського орнаменту. Майстерність петриківських народних митців стала темою книги кандидата мистецтвознавства Н. О. Глухенької «Петриковский орнамент», виданої 1965 року.

Велику допомогу подав музей авторам присвяченого Дніпропетровщині тома багатотомної Історії міст і сіл Радянської України. О. В. Кузьміна, Г. І. Шевченко взяли безпосередню участь у цій важливій роботі. О. М. Огризкіна, Л. П. Крилова готують каталог колекцій з етнографії та археології. В перспективі — повна каталогізація всіх скарбів, представлених в експозиції та у фондах.

Заступник директора музею по науковій частині Г. І. Шевченко підготував до видання книжку «Василь Кузьмич Аверін». Це буде розповідь про полум'яного більшовика-ленінця, улюбленця робітників Катеринослава в буремні роки революції та громадянської війни.

Значне місце в нашій роботі відведено культурно-масовим заходам: екскурсіям, зустрічам відвідувачів з передовиками ви-

робництва, ветеранами війни. За післявоєнні роки музей відвідало понад 1,5 мільйона чоловік. Тільки 1968 року експозицію оглянуло понад 130 тисяч відвідувачів, проведено понад 2900 екскурсій. Наукові працівники музею виступають з лекціями: «Катеринославщина в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни», «Дніпропетровщина в роки Вітчизняної війни», розповідають про досягнення, здобуті трудящими нашого краю за Радянської влади в розвитку промисловості, сільського господарства, науки та культури.

Популярними стали пересувні виставки. До 50-річчя Великого Жовтня та ленінського ювілею їх підготували декілька: «Дніпропетровщина за 50 років Радянської влади», «Дніпропетровськ — ленінському ювілею», «В. І. Ленін і Дніпропетровщина», «Його ім'ям названо наше місто» (про Г. І. Петровського); про революційну діяльність Василя Кузьмича Аверіна, Емануїла Іоновича Квірінга. Схвалення громадськості дістали фондові виставки плакатів, меморіальних медалей.

Значну методичну допомогу подаємо народним музеям. У численних музеях і музейних кутках шкіл області зосереджено понад 300 тисяч експонатів. Нема потреби доводити, яку важливу роль відіграють такі громадські вогнища культури у формуванні в підростаючого покоління почуття гордості за нашу соціалістичну Батьківщину.

Добра слава лунає про історико-революційні музеї Павлограда (директор М. І. Комісарова), села Підгороднього (директор О. С. Коваль), локомотивного депо станції Дніпропетровськ (директор М. В. Омельченко), вагоноремонтного заводу імені С. М. Кірова (директор К. О. Головін). Павлоградський музей був представлений на всесоюзній і республіканській Виставках досягнень народного господарства, які нагородили його грамотами.

Не без участі Дніпропетровського державного історичного музею в містах і селах, на полях боїв Великої Вітчизняної війни споруджено пам'ятники бойової слави, обеліски, стели, увічнено місця, пов'язані з діяльністю на Дніпропетровщині видатних людей нашої Батьківщини.

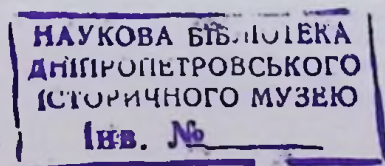
Дніпропетровський історичний музей живе турботами й запитамі сучасності. Ми виходимо з того, що героїчне минуле, сповнене високих прикладів боротьби народних мас за своє соціальне і духовне визволення, багате на чудові взірці будівничої творчості, являє собою найцінніший духовний скарб. Стаючи надбанням трудящих, він допомагає в будівництві комуністичного суспільства.

При музеї діє Вчена рада. В її складі академік АН Української РСР К. Ф. Стародубов, академік Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна лауреат Ленінської премії Б. П. Соколов, доктори історичних наук В. Я. Борщевський, Д. П. Пойда, кандидати історичних наук К. І. Позняков і В. П. Чулаченко, краєзнавці кандидат філологічних наук В. М. Колос і І. С. Скубченко, кандидат мистецтвознавства Н. О. Глухенька, письменники Ф. Д. Залата, І. М. Шаповал та інші — всього 31 чоловік. Вчена рада розглядає найважливіші питання роботи музею. З її ініціативи було порушено питання про добудову приміщення. Проект, складений дніпропетровськими архітекторами В. О. Зуєвим і О. С. Чмоною, вже здійснюється. Експозиційна площа в результаті добудови збільшиться майже в три рази. Це дасть можливість ширше представити в експозиції величезні багатства, які має культурна скарбниця українського народу.

Неухильно зростають духовні запити радянських людей. Створено сприятливі умови для їх всебічного задоволення. Почесна роль у цій справі належить музеям.

Колектив Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького докладає всіх зусиль, щоб виправдати високе довір'я, яке виявляють до працівників культури Комуністична партія і Радянський уряд.

19468.

Л. П. КРИЛОВА,
ст. науковий працівник,
археолог музею

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ СТАРОДАВНІХ КУРГАНІВ НА КРИВОРІЖЖІ В 1964—1966 рр.

Довгий час Криворіжжя лишалось білою плямою на археологічній карті Дніпропетровської області. Наукові розкопки тут не провадились. Висновки про належність історичних пам'яток цього району до тієї або іншої археологічної культури робились по випадково знайдених окремих речах.

За останнє десятиріччя на Криворіжжі розгорнулося будівництво великих гірничо-збагачувальних комбінатів. Руда в дедалі ширших масштабах видобувається відкритим способом. Це поставило археологічні пам'ятки під загрозу знищення. Ось чому виникла необхідність посилити археологічне обслідування території гірничого краю.¹

В 1964—1966 рр. музей провів археологічні розкопки курганів у трьох пунктах південної частини Криворіжжя: в зоні будівництва шлакоагромаджувача Південного гірничо-збагачувального комбінату (ПГЗК), біля селищ Рахманівки і Широкого (табл. 1)² на р. Інгулець. Тут було розкопано 30 курганів, в яких досліджено 176 поховань різних часів: 75 — епохи енеоліту, 66 — епохи бронзи, 22 — раннього залізного віку. Решта поховань знаходилась в такому стані, що визначити їх культурну належність виявилось неможливим.

Досліджені поховання ми об'єднали в групи за принципом належності до тієї або іншої культури, а не по пунктах, де проводились розкопки, бо поховання однієї культури в різних пунктах дослідження ідентичні.

Найдавнішими є 11 поховань, знайдених у кургані № 1 біля Широкого на р. Інгулець. Курганна група складається з 7 курганів, найвищий з яких сягає 8 метрів. Вона міститься на відстані близько 1 кілометра на південь від названого селища по

¹ До складу експедиції входили археолог Л. П. Крилова-Єлінова (нач. експедиції), ст. науковий працівник музею Л. М. Сергєєва. Механізми для розкопок були надані адміністрацією ПГЗК (директор І. І. Савицький) і управлінням Інгулецького рудника (начальник К. С. Биков).

² Таблиці вміщено в кінці книги. Малюнки — в тексті.

шляху Широке-Шестерня. Розкопано 6 курганів: другий по висоті — № 1 і 5 невеликих курганів на орному полі.

В кургані № 1 досліджено 18 поховань: чотири—ямної культури, одне — катакомбної, два — зрубної, а решта 11 поховань виділені нами в особливу групу. Остання характеризується спільністю похоронного ритуалу: могильні ями — довгасто-овальні з золистим заповненням; своєрідна блідо-рожева вохра покладена в могилу грудками і покриває скелети; положення похованого—витягнуте, на спині (7 поховань з 11); стале орієнтування—головою на північний схід. За переліченими ознаками однотипні поховання в курганах № 2 і 6.

Знайдено похоронний інвентар: крем'яний ніж на дуговому відщепі, мідне чотиригранне шило, кістяну проколку, два горщики з округлим дном. Поруч з цим — глиняна статуетка людини з перев'яззю через плече і грудки блідо-рожевої, незвичайної для Криворіжжя вохри (табл. 3).

Похоронний інвентар цієї групи має аналогії в трипільській культурі та на північно-східному Кавказі. Глиняна статуетка аналогічна статуеткам з курганів № 2 біля с. Єрмолаївки Першотравневого району Миколаївської області¹ та № 7 біля с. Серезліївки колишнього Єлисаветградського повіту Херсонської губернії². Близькі формою до них горщики з поховань майкопської культури³ та круглодонний горщечок з Лугового поселення на північно-східному Кавказі.⁴ Особливо нагадує криворізькі знахідки горщик із зруйнованого кургану біля м. Оріхове Запорізької області (зберігається в фондах Запорізького історико-краєзнавчого музею). У горщиках із поховань зазначеної групи в глині міститься домішка черепашок; черепок тонкий, поверхня підложена, а в місці з'єднання шийки і плечиків — невелика канавка з виступом.

На плечиках горщика з кургану № 1, поховання 3 є орнамент — широка стрічка з паралельних прямих, що спускаються кутами на стінки горщика. Один кут не завершений, і кінець стрічки звисає. Такий орнамент відомий в трипільській культурі, почи-

¹ В. Д. Рыбалова. Некоторые данные к изучению поздне трипольской культуры на Южном Буге. Археологический сборник № 6. Изд. Государственного Эрмитажа, Л., 1964, стор. 81.

² Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. МИА, № 10, М.—Л., 1949, стор. 203.

³ Т. Б. Попова. Дольмены станицы Новосвободной. М., 1963, стор. 75, табл. XIII; стор. 79, табл. XV.

⁴ Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура северо-восточного Кавказа. МИА, № 100, М., 1961, стор. 111.

наючи з ранніх етапів¹. Крем'яний ніж, мідне чотиригранне шило і кістяна проколка мають широкі аналогії в багатьох культурах енеоліту. Грудки блідо-рожевої вохри, спеціально формовані в якомусь посуді, здебільшого мають форму циліндра або частини його; проте зустрічаються і грудки прямокутної форми із закругленими гранями.

Звичай ховати небіжчика у витягнутому стані на спині в довгасто-овальних човноподібних ямах ми зустрічаємо в похованнях третього етапу дніпро-донецької культури, яку Д. Я. Телегін датує другою половиною IV—початком III тис. до н. е.². Аналогічне положення спостерігається у похованнях, відкритих на Луговому поселенні³, в курганах 90 і 91 біля с. Паркани колишнього Тираспольського повіту Херсонської губернії, в кургані № 3 біля с. Суклея, розкопаних І. Я. Стемпковським у 1896 році⁴.

Зачистка профілю кургану № 1 показала, що всі виділені нами в групу поховання розміщені під первісним насипом кургану, який пізніше двічі досипався. Перша досипка зв'язана з опущенням в первісний насип давньоюмним похованням № 8. В розрізі профілю кургану чітко позначилась могильна яма цього поховання, що прорізає первісний насип, а материковий викид лежить на ньому. Могила перекрита дерев'яним накатом, залишки якого видно по краях могильної ями і в землі, яка заповнює могилу. Частина дерев'яних плах упала на скелет похованого, перш ніж могила наповнилася землею (табл. 2).

Могильна яма з закругленими кутами орієнтована довгими сторонами на північний схід—південний захід. Довжина її—2,0 м, ширина—1,25 м. Контури могили в насипу і в материкі простежуються на глибину 1,7 м. На стінках могили збереглися сліди знаряддя з округлим робочим кінцем, яким копали яму.

На дні могильної ями на деревній підстилці (залишки—коричневого кольору) містився скелет літньої жінки, яка лежала на спині із зігнутими ногами, що впали на праву сторону; права рука витягнута вздовж тіла, ліва трохи зігнута в лікті. Череп зміщений і лежить на лівому боці. Головою поховання орієнтоване на північний схід. Кістки скелета дуже погано збереглися. Біля правого плеча—два безформні крем'яні відщепи. На кістках

¹ Т. С. Пассек. Указ. соч., стор. 116, 127, 130, 142 й ін.

² Д. Я. Телегин. Могильники днепро-донецкой неолитической культуры и их историческое место. Журнал «Советская археология», М., 1966, № 1, стор. 4—8.

³ Р. М. Мунчаев. Указ. соч., табл. XX.

⁴ Т. С. Пассек. Указ. соч., стор. 205—208.

і підстилці — сліди вохри; особливо багато її на ступнях ніг, кистях рук і черепі.

Поховання № 8 належить до давньоямного часу.

В цьому кургані є ще три поховання ямної культури, опущені у вдруге досипаний курган. Могильна яма поховання № 14 (ямної культури) була перекрита трьома кам'яними плитами, дві з яких виявились антропоморфними стелами: одна — мигдалеподібної форми, друга — з виступом голови і чітко окресленими плечима. На нижній частині стел є сліди, які свідчать про те, що до використання їх як плит перекриття могильної ями вони були вкопані і стояли вертикально. При перекриванні могили стели були покладені головами в протилежні сторони. Поховання під плитами-стелами звичайне для ямної культури.

Всього за період розкопок на Криворіжжі досліджено 62 поховання ямної культури, причому 12 з них є основними в курганах. Ці поховання (їх розміщення в кургані, похоронний ритуал) можна поділити хронологічно на три групи. До першої, найдавнішої, належать поховання в ямах з дерев'яним перекриттям; до другої групи — поховання в могильних ямах, нічим не перекритих; до третьої, найпізнішої, — поховання в могильних ямах, перекритих кам'яними плитами.

Першу, найдавнішу, групу складають шість ямних поховань: курган 4 поховання 1 на ПГЗК,¹ к. 1 п. 8, к. 4 п. 1 і к. 5 п. 1 біля с. Широкого на р. Інгулець, досліджені у 1965 році; к. 4 п. 15 біля с. Рахманівки і поховання 10 з кургану «Довгинцеве».

Ця група поховань характеризується наявністю дерев'яного перекриття над могилою і довгастою, з закругленими кутами могильною ямою; положення похованого — на спині із зігнутими ногами або на лівому боці; голова орієнтована — в чотирьох випадках на північний схід, в одному — на схід і в одному — на південний захід; скелет посипано вохрою, навіть шар землі, що заповнив могилу, має біля дна червоний колір. Знайдено похоронний інвентар — крем'яні ножі й відщепи (к. 1 п. 8 і к. 5 п. 1 біля с. Широкого; к. 4 п. 15 біля с. Рахманівки) і товкач-терку (к. 4 п. 15 біля с. Рахманівки), два глиняних горщики округлої форми із сплющеним дном і домішкою товченої черепашки в тісті (к. 4 п. 1 на ПГЗК і к. «Довгинцеве» п. 10) (табл. 3).

Під скелетами на дні могильної ями — коричнева потерть від перегнилої дерев'яної підстилки. У п'яти випадках ці поховання є основними в курганах і лише в одному (к. 1 п. 8 біля

¹ Далі — скорочено: курган — к., поховання — п.

На розкопках стародавніх курганів на Криворіжжі. 1966 р.

с. Широкого) поховання виявилось впускним у курган з давнішими похованнями, виділеними нами вище в окрему групу.

У другій групі (14 поховань ямної культури), як правило, нема будь-якого перекриття могильної ями.

За положенням скелетів ці поховання поділяються ще на підгрупи: на спині — 7 поховань, на правому боці — 4. В трьох дитячих могилах збереглися лише окремі дрібні кістки, тому визначити положення похованих не вдалося. Різне і орієнтування скелетів у цих підгрупах: скелети похованих на спині із зігнутими в колінах ногами переважно орієнтовані головою на північний схід або північ, а скелети похованих на правому боці орієнтовані головою на північний захід.

Похоронний інвентар складається з кістяних пронизок, іклів хижих тварин, просвердленої черепашки-пряжки і глиняної посудини з трохи сплющеним дінцем (табл. 3). Однією з особливостей цієї групи поховань є дерев'яні стовпчики в кутах могильної ями і посередині довгих сторін. Ці стовпчики діаметром 3—4 см, можливо, підтримували якесь покриття стін могили. Свідченням того, що стіни були, мабуть, облицьовані якимись матами, є шар білої потерті на них.

До третьої групи, більш пізньої, ніж описані вище, входять поховання в прямокутних могильних ямах, перекритих кам'яними плитами. В цій групі — 42 поховання. За ознаками похоронного ритуалу група більш різноманітна і, можливо, після докладнішого вивчення буде поділена на декілька підгруп. Як видно з положення скелетів, ноги похованих були зігнуті колінами догори і пізніше впали у протилежні або в ту чи іншу сторону. Таких поховань налічується 24. На правому боці поховано 10 скелетів, на лівому — 3. В решті випадків через погане збереження кісток визначити положення похованих в могилах, перекритих кам'яними плитами, не вдалося. Орієнтування таке: головою на північ — 2 поховання, на північний схід — 5, на схід — 3, на південний схід — 3, південний захід — 6, захід — 7, північний захід — 7. Більшість поховань, отже, орієнтовано на захід з відхиленнями на північ і південь. Похоронний інвентар бідніший, ніж в попередніх: невеличкі глиняні горшечки з сплющеним дінцем, ікла хижаків — підвіски, кам'яні плитки для розтирання вохри, тертки і округле, дуже погано оброблене каміння з вапняку. Сліди пошарпаності вохрою спостерігаються тільки на окремих частинах скелету — на черепі, кістках рук або тазі і ступнях ніг.

Серед поховань ямної культури зустрічаються групові: к. 1. п. 6, к. 2. п. 11, к. 4 п. 1, досліджені в 1965 році на території

ПГЗК; к. 1 п. 14 (там же, дослідження 1964 року); к. 3 п. 8 і к. 5 п. 1 біля с. Широкого на р. Інгулець; п. 10 к. «Довгинцеве». В похованні № 11 з кургану № 2 на ПГЗК і в похованні № 1 з кургану № 5 біля с. Широкого — по два скелети в могилі опинились в результаті повторного поховання в уже зайняту могилу, причому кістки першого скелета зсунено вбік, але не викинуто з могили.

У трьох похованнях ямного часу (к. 4 п. 4 і к. 4 п. 9 біля с. Рахманівки, п. 6 к. «Довгинцеве») виявлено кам'яні ящики. Два з них розписані зсередини червоною вохрою. Всі три поховання є впускними, причому два дитячих — впущені в один і той же курган. Розпис у похованні 9-му кургану № 4 біля с. Рахманівки складніший, ніж у похованні дорослого чоловіка з кургану «Довгинцеве» (п. 6). На плитах п. 6 нанесено вохрою косі хрести, кінці яких з'єднують протилежні кути плити.

Більш цікавим є розпис плит кам'яного ящика з к. 4 п. 9 біля с. Рахманівки. Всі шість вапняних плит, з яких він складається, ретельно обтесані й з внутрішньої сторони розписані геометричним візерунком, нанесеним червоною вохрою. На кожній плиті — своєрідний малюнок, але окремі елементи його повторюються на різних плитах в різних варіантах. У кам'яному ящику — скелет дитини віком 8—10 років, похованої на спині, головою на північ, ноги зігнуті в колінах, впали направо. Кістки скелета і дно ящика густо посипані червоною вохрою. Речей не виявлено (мал. 1).

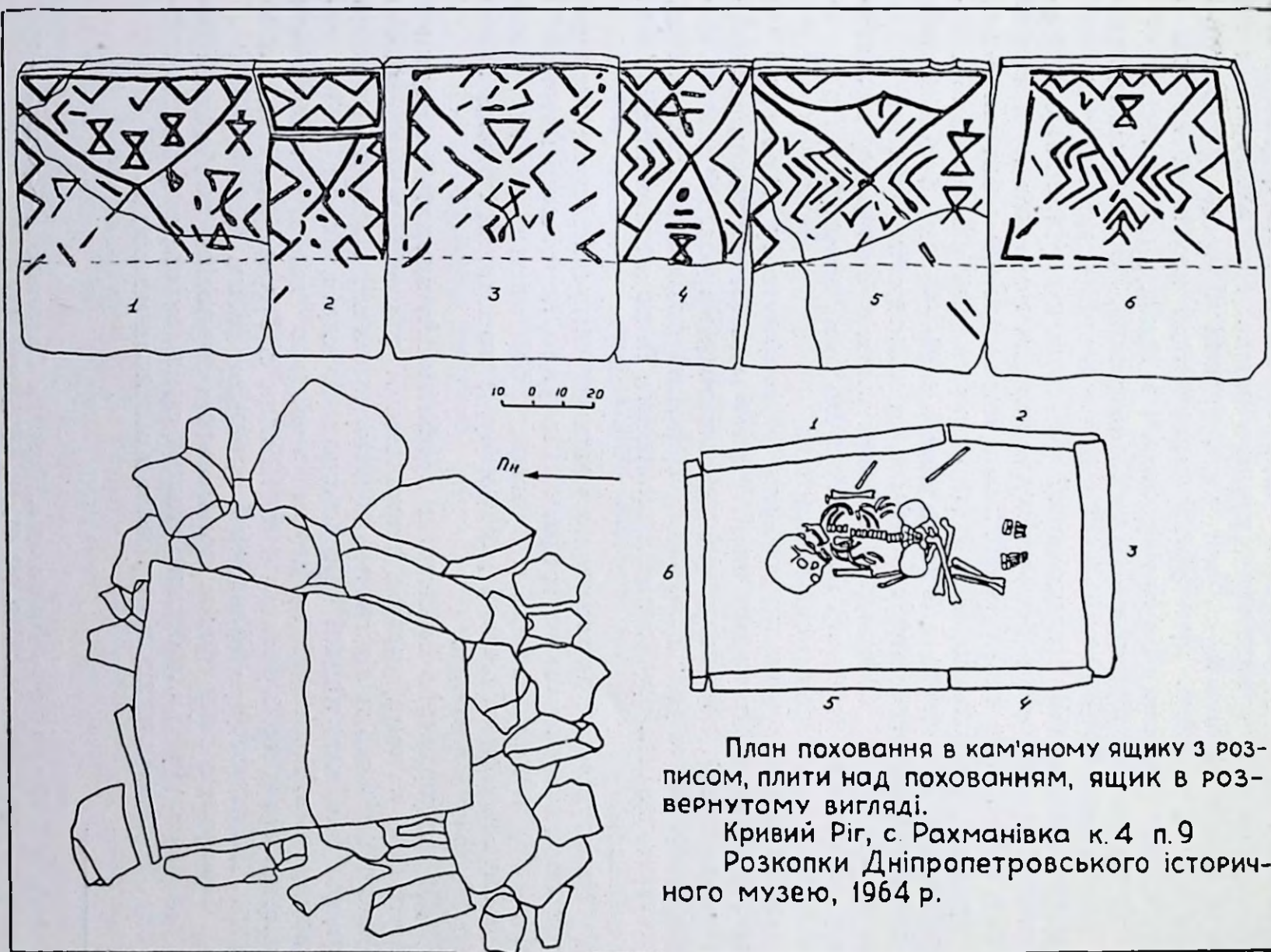
Близькі за часом і аналогічні за деякими елементами розпису плити кромлеха з кургану біля с. Вербівки колишнього Чигиринського повіту Київської губернії¹ та плити Кам'яної Могили, яка знаходиться в Запорізькій області². Проте є відмінність у техніці виконання розпису. На плитах кам'яних ящиків, досліджених на Криворіжжі, малюнок зроблено вохрою, а розписи на плитах кромлеха з кургану біля с. Вербівки і на плитах Кам'яної Могили — вирізьблено.

Далекі від криворізьких територіально, але схожі на них технікою виконання малюнка кам'яні ящики з розписом є в Криму, в групі пам'яток епохи бронзи, виділеної А. А. Щепинським в кемі-обинську культуру³. Тут ми подибуємо поховання

¹ А. А. Формозов. Изображения на плитах кромлеха из кургана у с. Вербовки. КСИА, АН УССР, вип. 5, К., 1955, стор. 72—74, мал. 2—4.

² М. Я. Рудинський. Кам'яна Могила. Видавництво АН УРСР, К., 1961.

³ А. А. Щепинский. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму. СА., М., 1963, № 3, стор. 38—49.

Мал. 1. Поховання в кам'яному ящику з розписом.

в кам'яних ящиках, розписаних червоною і чорною фарбою, але прямих аналогій в мотивах малюнка немає. Незважаючи на те, що ці пам'ятки мають спільні риси, зазначені вище, робити висновки про єдність культурної належності кам'яних ящиків з розписом, знайдених на Криворіжжі і в Криму, передчасно.

В курганах, розкопаних на Криворіжжі, було досліджено 66 поховань епохи бронзи. 37 з них належать до катакомбної культури. Поховання катакомбної культури є впускними в кургани ямної культури і в основному містяться по краю курганного насипу. Могильна споруда поховань катакомбної культури — це, як правило, катакомба, в якій дно похоронної камери знаходиться нижче дна впускного колодязя на 30—40 см. Вузкий вхід з'єднує похоронну камеру з впускним колодязем. Скелет похованого міститься посередині камери майже завжди у витягнутому положенні на спині. Поховання на боці з зігнутими в колінах ногами зустрічаються як виняток.

У 21 випадку скелет лежить у витягнутому положенні на спині, в 4-х — на правому боці. 7 поховань виявились кенотафами — умовними похованнями, здійсненими на честь одноплемінника, який загинув на чужині. В решті поховань катакомбної культури скелети зруйновані і визначити їх початкове положення не вдалося.

Орієнтування похованих по частинах світу найрізноманітніше. Спостереження показують, що, як правило, поховання катакомбної культури розташовані в курганах край насипу, по колу; катакомба завжди обернена до центру, а похований лежить головою ліворуч від входу.

До похоронного інвентарю здебільшого входять горщики з округлими боками, добре вираженими плечиками, невисокою прямою шийкою з відігнутим краєм, крем'яні скребки, вапняне округле каміння, піщані «випрямлювачі» стріл, вохра. В 4-х похованнях катакомбної культури знайдено кам'яні поліровані сокирки. На двох з них (к. 4 л. 12 біля с. Рахманівки і к. 3 л. 6 біля с. Широкого) — рельєфний орнамент (табл. 4).

Сокирки з рельєфним орнаментом аналогічні знайденим біля сіл Каракуби¹ і Горожани², також орнаментованим таким способом. Відмінність полягає тільки в мотивах малюнка.

¹ О. А. Кравцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. МИА, № 46, М., 1955, стор. 114.

² С. С. Березанська. Бронзовий вік на Україні, К., 1964, стор. 32.

Окремо слід спинитися на похованні 18 з кургану 2, розкопаного на ПГЗК в 1965 році. Тут двом похованим, які лежать витягнутими на спині, головою на північ, був покладений набір інструментів ремісника: кам'яне коваделко, точильний камінь з піщаника, товкач-тертка, мідний ніж, кам'яна бойова сокирка з старанно відполірованою поверхнею, піщані «випрямлювачі» стріл, крем'яні скребки і відщепи, стулки черепашок, лопатка од тварини. Біля голів — сліди невеликих кострів. Поруч лівого плеча похованого, який лежить коло східної стіни могильної ями, — купа пороху від тальку. Кістки скелетів і дно похоронної камери густо посипані червоною вохрою, яка досягала місцями товщини 5—8 см. Кам'яна сокирка з цього поховання, а також кам'яна сокирка з к. 10 п. 6 на ПГЗК старанно відполіровані і формою близькі до кавказьких бойових сокир¹ (табл. 4).

Не менш цікавим виявилось впускне поховання № 14 в центрі кургану № 3 біля с. Широкого. Тут поховання здійснено у візку, опущеному в прямокутну могильну яму, орієнтовану північ-південь. У землі, що заповнює могильну яму, — багато залишків деревини: круглі стовпчики діаметром 2,5—3,5 см, плашки завширшки 10×12 см і товщиною 2—2,5 см, бруски розміром в перетині 4×5 см, куски дощок тощо.

Після розчистки дерев'яної потерті на дні могильної ями залишився каркас візка (мал. 2). Під шаром дерев'яних залишків на візку майже по діагоналі лежав скелет літньої людини на спині з витягнутими вздовж тіла руками; ноги, зігнуті в колінах, впали на праву сторону. Головою скелет орієнтований на північний схід, кістки густо посипані вохрою. Біля правого плеча похованого в шарі перегнилого дерева лежать бронзовий наконечник дротика і чотиригранне бронзове шило з дерев'яною ручкою. Бронзовий кований наконечник листоподібної форми з вузьким плоским держаклом має аналогії в похованнях катакомбної культури, досліджених І. В. Синіциним у Калмикії². Тому це поховання ми також вважаємо таким, що належить до катакомбної культури.

Поховання у візках відомі з розкопок у Калмикії³, біля

¹ В. И. Морковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.). МИА, № 93, М., 1960, стор. 72, 99, 120.

² И. В. Синицын и У. Э. Эрднеев. Археологические раскопки в Калмыцкой АССР в 1961 г. Труды Калмыцкого республиканского краевого музея, вып. 1. Элиста, 1963, стор. 5, 43, 51.

³ И. В. Синицын и У. Э. Эрднеев. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР по раскопкам 1962—63 гг. Элиста, 1966, стор. 133, 136, 146, 152, 173.

оз. Севан у Вірменії¹, в понизов'ї Дону біля хут. Кудинівки². На території Дніпропетровської області це другий випадок, коли виявлено поховання у візку. В 1953 році біля м. Дніпропетровська при дослідженні кургану «Сторожова могила» А. І. Тереножкіним в одному з поховань були знайдені залишки коліс та інших дерев'яних частин від візка³.

В групі поховань епохи бронзи 29 належать до зрубної культури. З них — 25 впущені в насипи більш ранніх курганів, насипаних племенами ямної культури. Скелети похованих дуже скорчені і лежать на правому (6 поховань) або на лівому боці (17 поховань). Переважає східне і південно-східне орієнтування похованих. Похоронний інвентар — банкові горщики (табл. 4).

Окрему групу являють собою поховання в кам'яних ящиках з банківими горщиками зрубного типу, досліджені в 1964 році на ПГЗК. До неї входять чотири поховання. Два з них (к. 4 і к. 11) є основними і мають навколо кам'яного ящика кромлех, розміщений на відстані 3-х метрів від нього. Ці ящики зроблені з невеликих необроблених плит вапняку-черепашника. Поховані лежать скорчено на правому (к. 11) і лівому (к. 4) боці, головою орієнтовані на схід. Біля голови у кожного — банковий горщик зрубного типу.

У впускних похованнях (к. 1 п. 1 і к. 6 п. 3) скелети в кам'яних ящиках також лежать на боці дуже скорчено; біля голови (к. 6 п. 3) стоїть банковий горщик, а в кам'яному ящику к. 1 п. 1 — поставлено гострорезний горщик з високою шийкою і покладено бронзовий ніж з ледь наміченим виступом зрубного типу. Кам'яні ящики впускних поховань зроблені більш ретельно, з спеціально оброблених плит; в одному випадку — із залізистого кварциту (к. 1 п. 1), в другому (к. 6 п. 3) — з вапняку-черепашки. Поховання зрубної культури в кам'яних ящиках відомі і в інших районах правобережжя і лівобережжя Дніпра⁴.

Серед поховань раннього залізного віку найбільш численну групу становлять поховання скіфів. Скіфські поховання на Кри-

¹ А. О. Мнацаканян. Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. СА, № 2, 1957, стор. 48.

² С. И. Капошина. Итоги работы Кобояковской экспедиции. Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 103, М., 1965, стор. 48 й ін.

³ А. И. Тереножкин. Курган «Сторожевая могила». «Археология», т. V, К., 1951, стор. 183.

⁴ П. Смоличев. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи у вересні-жовтні р. 1927. Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, т. 1, Дніпропетровськ, 1929, стор. 164 й ін.

воріжжі здебільшого є основними в кургані, але зустрічаються і впускні в кургани епохи бронзи.

Всього на Криворіжжі досліджено 14 скіфських поховань, 9 з них — основні в кургані. 8 скіфських поховань, основних в кургані, виявились пограбованими ще за давніх часів. Проте окремі речі були загублені грабіжниками і потрапили до рук археологів. Скіфські поховання, впущені в ранні кургани, як правило, належать простим воїнам, і знахідки тут обмежуються бронзовими триперими наконечниками стріл, залізними ножами і глиняними ліпними горщиками. Похоронні споруди скіфських поховань як основних, так і впускних — аналогічні. Це вузька вхідна яма, в одній з довгих стін якої зроблено підбій-катакомбу. Вхідна яма майже завжди буває забита вапняковим камінням.

У чотирьох пограбованих скіфських похованнях знайдено залізні пластинки від панцира (к. 13, к. 9 — 1964 р. і к. 3—1965 р. на ПГЗК, а також к. 3 біля с. Рахманівки).

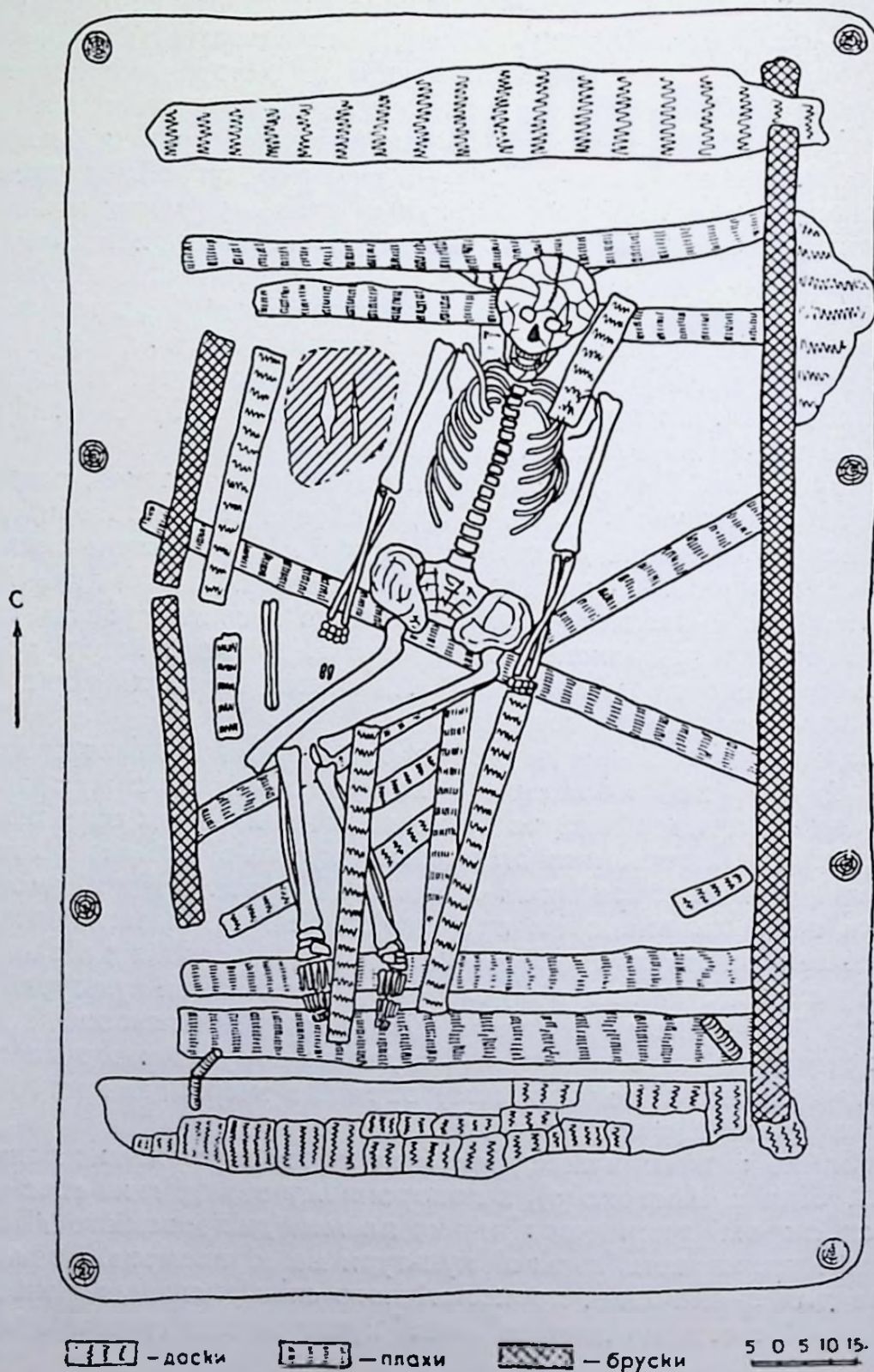
В двох скіфських курганах біля с. Рахманівки, також пограбованих за давніх часів (к. 1 і к. 3), знайдено золоті оздобы, які нашивались на одяг. На двох пластинках з к. 3 зображена голова грифона. В кургані № 1 знайдено золоті бляшки із зображенням голови Медузи і Силена — супутника бога веселощів Вакха. На двох пластинках зображені лев і левиця. Скіфські золоті речі походять з грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, з якими скіфи вели жваву торгівлю.

Поодинокі поховання інших культур раннього залізного віку недостатні, щоб по них можна було дати характеристику групи цих племен на Криворіжжі, тому немає потреби на них спинятись.

Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі, проведені Дніпропетровським історичним музеєм, дають змогу не тільки зробити висновок про єдність шляхів розвитку культури племен, які жили в районі нинішнього Криворіжжя в епоху бронзи і раннього заліза, з відомими археологічними культурами Північного Причорномор'я, але й дозволяють з належними підставами виділити локальні риси в племінних групах цього району, що проявились у похоронному обряді, в знаряддях праці і в зброї, знайдених під час розкопок.

Особливе значення має відкриття групи енеолітичних поховань (к. 1 біля с. Широкого), в похоронному обряді яких спостерігаються окремі риси неолітичних племен дніпровського ліво-бережжя і вплив трипільської культури на ці племена. Велике значення для визначення хронологічного співвідношення пізнього трипілля і степових племен ямної культури має стратиграфія

ПЛАН ПОХОВАННЯ 14, курган и 3 с. Широке на р. Інгулець Дніпропетровської області. Розкопки Дніпропетровського історичного музею, 1965 р.

Мал. 2. Поховання у візку.

кургану № 1, де ямні поховання виявились впускними в курган, насипаний над похованнями групи енеолітичних племен, в інвентарі яких спостерігається вплив пізньотрипільської культури.

В 1967—69 рр. енеолітичні поховання в довгасто-овальних ямах, які були виявлені в к. № 1 біля с. Широкого на р. Інгулець. в 1965 році, досліджені археологічною експедицією музею і в інших районах Дніпропетровської області: біля м. Дніпропетровська, біля с. Чаплі Дніпропетровського району та с. Кабаки Павлоградського району.

Всього на правобережжі і лівобережжі Дніпропетровської області було виявлено 25 аналогічних поховань. Ми пропонуємо називати їх Інгулецькою (за першим місцем її виявлення на р. Інгулець) енеолітичною культурною групою племен доямного часу. Ці поховання є первинними в курганах, у яких впускні поховання — давньоямні і ямні (к. 1 біля с. Широкого на р. Інгулець, к. 1 з групи «Близнюки» біля м. Дніпропетровська та к. 2 біля с. Кабаки Павлоградського району). В 1969 році такі поховання були виявлені на р. Інгулі в Миколаївській області¹.

Дальші археологічні дослідження в басейнах Інгульця та Інгула, на правобережжі і лівобережжі Дніпра допоможуть остаточно вирішити питання про зв'язки племен епохи енеоліта і бронзи Подніпров'я з племенами Північного Кавказу і трипільськими землеробськими племенами, виявити їх роль у виникненні племінних груп раннього залізного віку.

Археологічні розкопки музею на Криворіжжі вносять певний вклад у вивчення історії племен епохи енеоліта та бронзи на Україні. На основі матеріалів розкопок чітко простежується розвиток місцевих племен від епохи енеоліта до епохи раннього заліза. Це дає можливість твердити, що, незважаючи на міграцію племен, місцеві племінні групи зберігали свої родові традиції і лише частково сприймали окремі елементи культури інших племен.

¹ Доповідь О. Г. Шапошникової в Інституті археології АН СРСР та Інституті археології АН УРСР (березень 1970 р.).

СВІДКИ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ

У Дніпропетровському історичному музеї зберігається сила-силенна речей, які є мовчазними свідками повсякденного життя і героїчних подвигів запорозького козацтва. Серед них—зразки зброї, одягу, речі хатнього вжитку тощо.

Відомо, що Запорозька Січ відіграла видатну роль в історії українського і російського народів. Вивчення матеріальних пам'яток і документів цієї славної минувшини допомагає глибше зрозуміти суспільно-політичний устрій Січі, побут козацтва, джерела його відданості своїй батьківщині, класове розшарування, що відбувалося в його середовищі. Кращі патріотичні традиції запорозьких козаків вчать мужності у захисті рідної землі, безмежної хоробрості в боротьбі з її ворогами.

Невтомним збирачем пам'яток запорозького козацтва був академік Дмитро Іванович Яворницький. І в наші дні не втратили своєї пізнавальної цінності наукові праці цього видатного дослідника історії січового козацтва. Саме тому Інститут історії АН УРСР готує до перевидання вибрані твори вченого.

Більшість пам'яток матеріальної та духовної культури запорозького козацтва, представлених у нашому музеї, було зібрано Д. І. Яворницьким. Не випадково обрав він Катеринослав місцем свого постійного мешкання.

В 1896—1905 роках Дмитро Іванович займав посаду приват-доцента кафедри історії Росії Московського університету. Як свідчать документи, 27 березня 1902 року він одержав диплом магістра російської історії. Чому б не лишитись йому при Московському університеті? Та вченого потягло в степи Придніпров'я, до Дніпра-Славути, до колиски запорозького козацтва, в історію якого він був закоханий.

Розкопки і дослідження в перших місцях розташування Запорозької Січі — на острові Томаківка; зустрічі з нащадками січовиків у численних козацьких слободах; пошуки старожитностей, дослідження фортеці Кодак і, звичайно, неодноразові поїздки на знаменитий острів Хортицю,— хіба перелічити всі місця, де бував, усі справи, якими захоплювався Дмитро Іванович!

З 1905 року до останніх днів своїх Д. І. Яворницький жив і працював у нашому краї. Мабуть, не було такого року, коли б фонди музею не збагачувались новими експонатами з історії запорозького козацтва.

В музеї зберігаються старі видання каталогів, в яких відбито стан експозиції та фондів. У першому випуску, що був присвячений IX археологічному з'їздові, в розділі VI — «Предметы запорожской и южнорусской старины» — налічується 281 річ. В основному там описана колекція, яку залишив після своєї смерті визначний краєзнавець Олександр Миколайович Поля (1828—1890)¹. Д. І. Яворницький очолив Катеринославський музей у 1905 році. Того ж року в Катеринославі вийшов з друку новий каталог². Не можна не звернути увагу на те, що крім колекції О. М. Поля, в цьому каталозі, в розділі «Древности запорожские», зафіксовано багато музейних реліквій з історії запорозького козацтва, які за короткий час були зібрані особисто Д. І. Яворницьким. З 518 описаних у названому виданні козацьких речей безпосередньо від Дмитра Івановича передано до фонду 86 експонатів³. Не треба забувати, що це був перший рік його роботи як директора музею.

З опису речей, якими вчений комплектував фонди в перші роки своєї роботи, бачимо, що його цікавили і побут козаків, і їхня зброя та одяг, і культура Запорозької Січі. Вчений залучав до краєзнавчої діяльності широкі кола громадськості. В згаданому каталозі опубліковано прізвища тих, хто до липня 1905 року брав участь у збиранні матеріалів для музею. Їх було понад 170 чоловік.

Експозиція лише тоді досягає мети, коли вона наочна, предметна. Пам'ятки матеріальної і духовної культури допомагають глибше уявити загальну картину історичних подій. Щодо цього експозиція нашого музею, безперечно, заслуговує на увагу.

В числі цінних реліквій треба перш за все назвати зброю запорозьких козаків. Відомо, що запорожці були влучними гармашами, стрільцями, вправними вершниками. В колекції музею є різноманітні види холодної і вогнепальної зброї. Є тут зразки зброї, яку одержували козаки з Росії, з країн Сходу, а також

¹ «Каталог коллекций древностей» А. Н. Поля в Екатеринославе. Вип. 1, К., 1893.

² Каталог Екатеринославского областного музея им. Поля. Катеринослав, 1905.

³ Там же.

89461

трофеї, здобуті під час походів проти польської шляхти, турецьких яничар, татарських загарбницьких орд.

В одному давньому дослідженні перелічуються види бойових трофеїв. Козаки збагачувались, пише автор, різною зброєю: «рушницями, флінтами, гарматами, самопалами, шаблями, панцирями, обухами, сагайдаками, стрілами, піками й іншим, чим діяти були такі митці, що ніякому тодішньому військовому людові не поступалися»¹.

В історичному музеї експонується однолеза турецька шабля XVI ст., виготовлена з дамаської сталі. Вона інкрустована, прикрашена рослинним орнаментом, рукоятка зроблена з слонові кістки. Цікаво представлені, в основному з колекції О. М. Поля, турецькі ятагани та кинджали XVIII ст. Їх тут одинадцять².

Козаки, взагалі кажучи, залюбки прикрашали все, що їх оточувало. Вони цінували на стінах житла орнамент, гаптований кистет, інкрустовану люльку, мальовничий одяг. Та хоч як любили козаки зброю свою, але дбали, аби нічого зайвого, ніяких яскравих оздоб не було на ній, «...щоб око ворога,— як пише історик,— не грало на ній, щоб вона блиском своїм не притягала здалека ні стріли, ні кулі ворога»³.

З холодної зброї найбільш унікальною пам'яткою є наконечник залізного запорозького списа, знайдений під Жовтими Водами, на місці битви, що відбулася між очолюваними Богданом Хмельницьким козаками і польською шляхтою 5—6 травня 1648 року. Польські війська, якими командував Стефан Потоцький, були розбиті. Серед інших запорозьких списів привертає увагу спис, який належав козацькому старшині Федору Білому. Його загальна довжина 3 м 45 см, довжина наконечника — 36,5 см, пера — 20 см⁴.

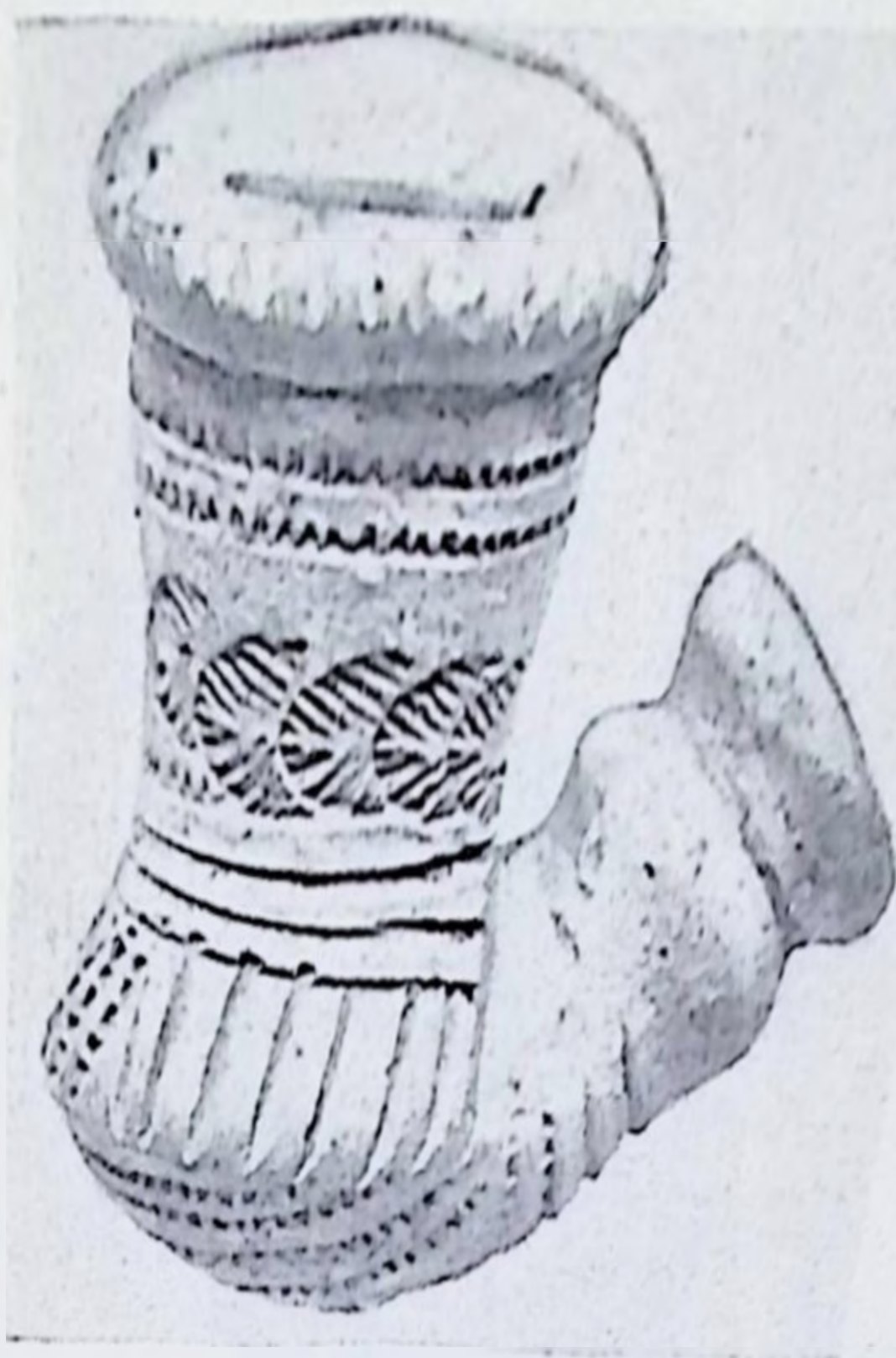
З вогнепальної зброї являють інтерес залізні ковані гармати, скріплені сімома обручами. Вони знайдені в 1872 р. біля острова Хортиця, на дні запорозької «чайки». «Чайки» і «дуби» — своєрідні судна. Козаки майстерно виготовляли їх. Зрубавши високу липу або вербу, видовблювали днище, потім до нього кріпили дубові ребра. Борти човна обкладали в'язанками оче-

¹ Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще 1785—1786 года. Составлено генерал-майором Ригельманом. М., 1847, стор. 17.

² Каталог «Оружие», вип. III, Дніпропетровськ, 1967, стор. 39—41.

³ Г. П. Надхин. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. М., 1877, стор. 3.

⁴ Каталог «Оружие», вип. III, Дніпропетровськ, 1967, стор. 39—41.

Запорозькі люльки. XVIII ст.

рету, що певною мірою захищало судно від куль і поліпшувало його плавучість. Сідали в такий човен по 40—60 козаків, вирушаючи на морські баталії... Поруч експонуються запорозький човен та якір XVIII ст. Їх знайшли на місці колишньої Нової Січі, що була заснована на річці Підпільній.

Кожному, хто оглядав у музеї запорозькі гармати, доводилось, мабуть, замислюватись над характером великих подій тих часів. Хто знає, може, в умілих руках козаків їм припало на долю бувати в далеких морських походах, своїм вогнем топити ворожі галери. Як тут не згадати блискучу історико-літературну пам'ятку — так звані «листи» запорожців до кримського хана, в яких автори не без гумору підбивали підсумки своїх переможних походів. В одному з таких листів, складених від імені кошового отамана Івана Сірка, говориться, що мовляв, коли хан вважає

Куток експозиції історії запорозького козацтва. 1969 р.

бойові успіхи козаків «неделікатними», то це так і є, бо «...козаки яко не едіной матери дети, так и не единого суть норову, едни на право, другие — на лево, а третьи просто стреляли, то только добре же целью не минали, да и недишкреции тоей от вас научилися, а не сами вымыслили... Вашей ясне вельможный ханский моці зичливые приятели Иван Сирко атаман кошевой за всим войском низового Запорозького товариства»¹.

У фондi музею є ударно-кремньові рушниці з колекції О. М. Поля, а також придбані Д. І. Яворницьким. Одна рушниця XVII ст., придбана колись у графині П. С. Уварової, прикрашена орнаментом, інкрустована мідними трикутниками.

Експонуються окремі речі, знайдені на території колишньої фортеці Кодак,— мечі і замки, ядра й кахля. Відомо, що фортеця Кодак, побудована в 1635 р., відіграла важливу роль в історії Запорозької Січі. Про те, що це була за споруда, маємо свідчення військового інженера і географа XVIII ст., француза з Нормандії де Боплана, який з 1630 до 1648 року перебував на службі у польських королів Сигізмунда III та Владислава IV. За розпорядженням коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського (1591—1646 рр.) він побудував цю фортецю.

Характерно, що Гільом Лавассер Боплан у своїх працях розповів про жахливе становище українського селянства, пригнобленого польською шляхтою. «...Таке рабство, — писав він, — є головною причиною численних втеч селян: найбільш відважні з них йшли на Запоріжжя, яке є місцем притулку козаків на Дніпрі»². Запорозьким козакам Боплан давав високу й правдиву оцінку: «Козаки — розумні й кмітливі, дотепні, щедрі, не прагнуть до великих багатств, а найбільше дорожать своєю свободою, без якої життя для них немислиме»³.

Не раз фортецю відвідував Богдан Хмельницький. У серпні 1635 року козаки на чолі з отаманом Сулимою взяли її приступом, знищивши весь польський гарнізон.

Пізніше, 1687 року, гарнізон фортеці очолював миргородський полковник Данило Апостол, 1699-го тут побував Петро I, а 1708 року — керівник повстання на Дону Кіндрат Булавін.

Та вернімось до експозиції. Ось деякі клейноди. Це військові знаки та атрибути влади козацької старшини: корогва (прапор), бунчук, булава тощо. Корогва являє собою довгий і

¹ Летопись С. Величко, т. II, К., 1851, стор. 381—382.

² Цит. за кн.: В. Г. Ляскоронский. Г. Л. де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. К., 1901, стор. 7.

³ Журнал «Народна творчість та етнографія», № 3, 1960, стор. 59.

вузький з гострим кінцем прапор темно-коричневого кольору, прикрашений кількома рельєфними зірками й півмісяцем. Самійло Величко, розповідаючи про процедуру обрання Богдана Хмельницького гетьманом, записав: «... и клейноты приказание взявши, вскоре принесли до рады и вручили их зараз Хмельницкому. Клейноты зась именно были тии: корогв королевская златописанная, борзо красная...»¹.

Відвідувачі музею дістають наочне уявлення про культуру і побут запорозьких козаків. Експонуються одяг, скрині, стільці, музичні інструменти — кобза, ліра тощо, сволоки (балки з козацького куреня). В Нікопольському краєзнавчому музеї теж є деякі з названих речей.

Суворе було життя козаків: «...Вони голод і спрагу і всяку нужду, рівно як і спеку, сльоту, дощ... все без нарікання переносили»². Випробування, що їх зазнавали січовики, яскраво змалював Д. І. Яворницький.

«Йдучи в дикі степи, козаки зрікалися від сім'ї, від всіх радощів сімейних, від людського житла, жили під відкритим небом в трясовинних болотах або в землянках, подібних на конури, харчувались відваром рогів диких козлів, що валялися в степу, і в кращому випадку запліснявілими сухарями, втішаючи себе при цьому тим, що через такі харчі людині легше буде перепливати ріки на своєму шляху...

І все це життя, сповнене зрікання, сповнене мук, сповнене злигоднів, було прийняте козаками для того, щоб захистити свою батьківщину, матку Україну, а також для того, щоб оборонити Велику Русь, Польщу і весь християнський світ від страхітливих турків і хижацьких татар, які безперестанно вривалися десятками і сотнями тисяч на Україну і завжди ознаменовували свої наскоки пожарищами, грабунками і угоном незліченного числа християн в полон», — так розповідав Дмитро Іванович про життя козаків студентам Московського університету в лекції, прочитаній 5 жовтня 1901 року³. І після всіх цих мук скалічені в боях, похилого віку козаки «прощалися з світом», йшли або в зимовники, або в Самарську фортецю. Дотепер збереглися деякі будівлі Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, який був спо-

¹ Летопись С. Величко, т. I, К., 1848, стор. 51.

² Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще 1785—1786 года. Составлено генерал-майором Ригельманом. М., 1847, стор. 17.

³ «Український історичний журнал», № 7, 1967, стор. 120—122.

руджений козаками в другій половині XVI ст. Сюди приходили літні козаки доживати свій вік.

Перед відходом старого козака товариство виділяло йому належну частину загальних коштів. І тоді, вдягнувшись у краще вбрання, той витягав з шкіряного пояса гроші і роздавав їх кожному зустрічному, частував братію, з якою не раз ходив у походи, вигукуючи: «Частуйте, братчики, добрих людей, нехай знають, як запорожець із світом прощається».

Звичайно, кожний, хто хоч трохи обізнаний з історією запорозького козацтва, знає, що не всі козаки мали можливість частувати братію і так закінчувати своє козакування. Насправді горезвісна «рівність» в середовищі запорожців, про яку так багато базикають українські буржуазні націоналісти, була лише на словах. Гнаний голодом і злиднями козак-сірома, формально рівний в правах з іншими, в дійсності змушений був поневірятись у наймах або жебракувати.

Втім, продовжимо огляд музейних експонатів з козацького побуту. Хоч яким суворим було життя козаків, але вони знаходили час і для різьблення по дереву та по кості, і для архітектурного оздоблювання свого житла, і для виготовлення музичних інструментів. Про мистецтво запорожців свідчать деякі експонати дніпропетровських музеїв — художнього та історичного, Нікопольського краєзнавчого. Милує зір, наприклад, орнаментоване різьблення по кості та дереву на порохівницях XVII—XVIII ст. У художньому музеї експонується кістяна натруська серцеподібної форми, орнаментована зображеннями двоголового орла та квітів. На ній напис: «Сію натруску робив Іван Пугач Ведмедовський Герасиму Ісаєнко 1759 року марта 6 дня». Вона була знайдена на березі річки Донський Ташлик в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії¹. Візерунок другої натруски нагадує зелене дерево з розгалуженими гілками, що увінчуються квітами. В історичному музеї експонуються дерев'яні і кістяні натруски з чудовим різьбленням і квітковим орнаментом.

В сьомому залі Нікопольського краєзнавчого музею виставлена запорозька ікона 1747 року, в центрі якої — кипарисовий хрест, оздоблений кольоровими скельцями і позолотою. Там же є музичні інструменти, прикрашені різьбленням.

¹ Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Екатеринослав, 1905, стор. 81.

Є над чим замислитись, розглядаючи виставлений у нашому історичному музеї дерев'яний аналой, узятий з Покровської церкви. На фоні церковної бані зображено богородицю в оточенні Софії, апостолів Петра та Іоана. Поруч — постаті святих. Але придивимось пильніше, що ж то за святі? Та це ж попи та козаки! Втім, не якісь там козаки-сіромахи, а козацька старшина. Не випадкове таке звеличення, в ньому відбилися класові інтереси панівної верхівки Запорозької Січі. Розвиток феодальних відносин, особливо в кінці XVII — на початку XVIII ст., виявився, зокрема, в зростанні старшинського та монастирського землеволодіння, пограбуванні селянських земель. Старшинська верхівка прагнула, так би мовити, оформити, обожнити свої привілеї, свою владу над козацькою сіромою, аби легше було експлуатувати народні маси. Витвори на взірць аналою з Покровської церкви є наслідком такого соціального замовлення. При цьому характерно, що художник далеко не повністю скорився волі замовника. Поряд з святими він намалював і портрет, що нагадує лубочні зображення народного героя — козака Мамая.

З неабияким хистом прикрашали запорожці своє житло — сволюки, одвірки, двері тощо. Д. І. Яворницький зберіг деякі сволюки. Ось великий потолочний брус від будинку кошового Ігнатовича з с. Покровського. Напис зроблено слов'янськими літерами: «Божьим изволением и помощью создася дом сей, а старанием Якима Игнатовича товарища куріня Вишестеблевського 1746 года месяца июня 9»¹. Цей сволок різьблено рельєфним орнаментом, в якому ритмічно трьома рядами повторюється «сльозинка». Торцевий бік сволока поділено на дві частини трьома рельєфно вирізьбленими розетками. Текст уміло вписаний в композицію.

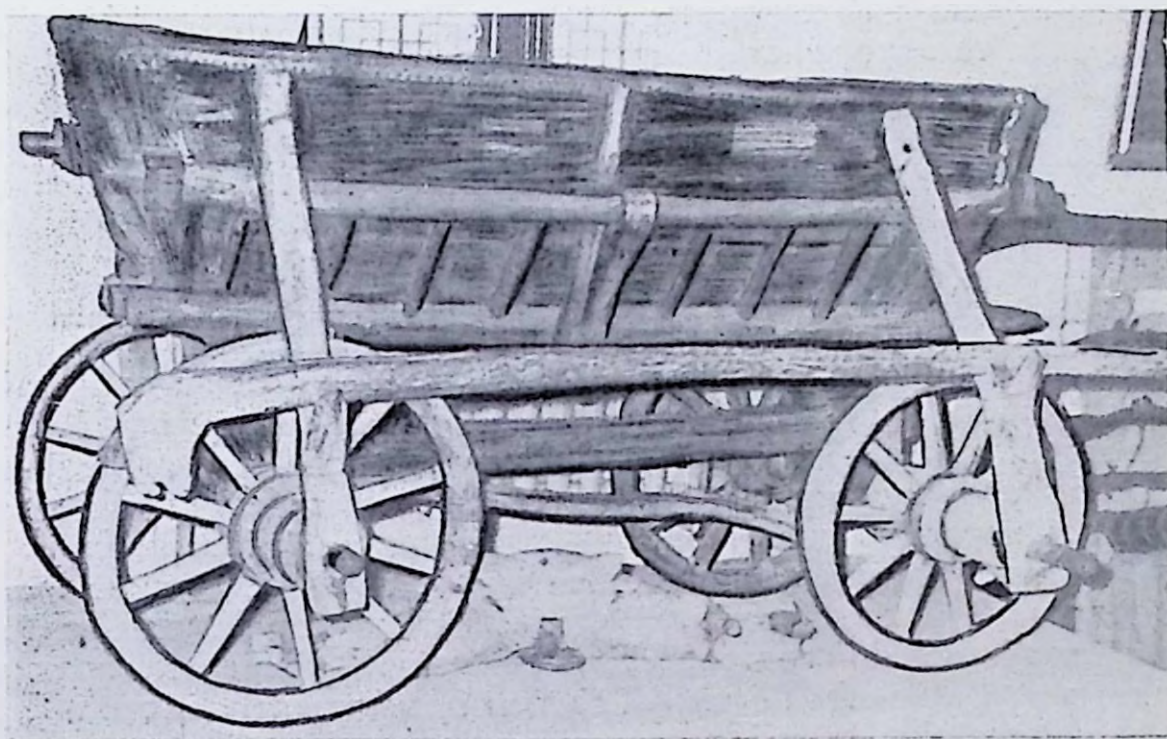
Є тут і дубові одвірки вхідних дверей Свято-Миколаївської церкви, збудованої в 1773 році в селі Бабайківці Протовчанської паланки² (тепер Царичанський район Дніпропетровської області). Відповідно до форми одвірків одна третина площі з внутрішнього боку прикрашена орнаментом в стилі «сльозинка». Решту площі заповнюють два рядки вирізьбленого тексту, який органічно поєднаний з орнаментом.

¹ Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Екатеринослав, 1910, стор. 142.

² Паланка — це запорозький округ. Центром кожної паланки була слобода, в якій проживав полковник з старшинами, було полкове управління з канцелярією.

Як свідчать документи, ця церква була побудована з ініціативи кошового отамана Петра Івановича Калнишевського¹.

Відвідувачеві музею впадає в око справжній чумацький віз, який належить до другої половини XVIII ст. Стоїть він мов німий свідок сивої давнини. Чумацтво, яке виникло десь у другій половині XV століття, являло собою дуже важкий візницько-торговельний промисел. Чумаки торгували сіллю, але возили й інші продукти, зокрема хліб. Що це дійсно була важка і небезпечна професія, свідчить сама назва—чумаки часто хворіли на чуму й інші інфекційні захворювання. У тому возі, який експонується в музеї, майже нема залізних деталей, крім кількох цвяхів. Біля возу виставлені мазниця для дьогтю та ярмо для волів.

Чумацький віз. Друга половина XVIII ст.

До речі, той, хто виготовляв цього воза і ярмо, не забув прикрасити їх цікавими різьбленими геометричними візерунками. Дивишся — ніби бачиш чумацькі вогнища в степах, біля яких склалися поетичні легенди і пісні народу.

Чудовою пам'яткою мистецького хисту запорожців є Троїцький собор у Новомосковську, споруджений запорозьким зодчим.

¹ Ф. Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, вып. I. Катеринослав, 1880, стор. 319.

Якимом Погребняком. У цьому дев'ятикупольному соборі чудово виявився художній хист народу. Це дійсно одна з визначних пам'яток архітектури, з любов'ю збережена народом до наших днів. Зараз собор реставрується.

Не можна не розповісти про духовну культуру запорожців. Вона знайшла яскраве відображення в розвитку мови, народної творчості, літератури. Визвольна війна 1648—1654 років спричинилася до появи нових дум, пісень, які є цінним внеском в скарбницю української національної культури. Музика та співи були дуже поширені серед козаків та всього українського народу, який натхненно оспівував героїзм запорожців. Не було такої хати, де б на видному місці не висіло зображення козака-запорожця, найчастіше Мамаю. В колекції Дніпропетровського історичного музею є 12 портретів Мамаю в різних варіантах. І в наші дні хвилює та закоханість, з якою народні митці увічнили образ мужнього козака. Старанно змальовані на цих зображеннях коні, рушніці, кобза тощо.

З пошаною треба згадати знавця нашого краю Я. П. Новицького. Він народився в селі Аули Катеринославського повіту. Не шкодуючи сил і часу, мандрував Яків Павлович по місцях запорозького козацтва. За сорок років він надрукував багато праць з історії народної творчості.

Я. П. Новицький, побратим Д. І. Яворницького, зібрав і зберіг для народної пам'яті багато пісень про боротьбу з турками, з татарами. «30 років у колі стариків, цих носіїв історичної поезії, в колі заправських співаків, кашоварів, нюхарів та курців нам довелось коротати дні і ночі...» — згадував Я. П. Новицький¹.

У нашому музеї експонуються кобза та ліра. Музика і спів супроводили кожне весілля. До речі, тут нам хотілося б зауважити, що невірно гадати, ніби запорожці були заповзятими п'яницями. Це зовсім не так. Літописи промовисто говорять про те, що запорожці хоч і вміли повеселитись, але на все знали міру й час. У воєнних походах за пияцтво карали смертю. Зате лікувались різними настояями. «...Голова болить — з перцем горілка, гостець ломить — з перцем горілка, живіт болить — настойка на цибулі та горщик на живіт...»².

¹ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, вип. 5. Катеринослав, 1909, стор. 107.

² Г. П. Надхин. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. М., 1877, стор. 12.

Козак Мамай. XVIII ст.

Під час весілля грали на скрипці, гуслах, бандурі. Навіть були полкові школи кобзарів чи бандуристів, були довбиші (виконавці на ударних інструментах), сурмачі, цимбалісти.

Як шанували козаки музичні інструменти, свідчить той факт, що вони носили бандуру поряд з шаблею. Кобзарі та лірники користувались повагою серед козацтва. В супроводі бандури або ліри виконувались думи та пісні про тяжку долю сіроми. А потім весільної ударять. Дмитро Іванович Яворницький писав: «...А танцюють, бувало, так, що проти них ніхто на білім світі не танцює: весь день буде музика грати, весь день будуть і танцю-

Новомосковський собор. Видатна архітектурна пам'ятка XVIII ст.

вати, та ще й приказувати: «Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину, щоб світ здивувався, який козак вдався!»¹.

З різних історичних джерел, в тому числі з запорозьких архівів, ми дізнаємося, що на Запоріжжі була досить розвинена система освіти. Варто відзначити, що в 1576 р. недалеко від нинішнього Новомосковська була відкрита «загальна школа», яка після заснування Пустинно-Миколаївського монастиря називалась «монастирською». «У школі могли навчатись всі бажаючі, малолітні і дорослі, хлопчики і юнаки»².

Така ж школа була заснована 1659 року на Чортомлицькій Січі.

Ми розповіли далеко не про всі пам'ятки запорозького козацтва, які зберігаються в музеях Дніпропетровщини, не про всі місця видатних подій, на які багата його історія. Про саму лише могилу в селі Капулівці на Нікопольщині, де похований славний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Дмитрович Сірко, потрібна окрема розповідь. Докладної характеристики заслуговують і взірці образотворчого мистецтва, які має наш музей, в тому числі малюнки С. Самокиша, знаменитий портрет «Козак в бою», написаний художником М. І. Струнниковим на половині дверей, яку привіз Д. І. Яворницький, вертаючись з Москви до Катеринослава, і малюнки, що зображують запорожців, якими їх уявляли собі французькі митці.

Реліквії козацтва — це велике надбання музеїв Дніпропетровщини. Вони допомагають нам пізнавати минуло і вчать шанувати героїчні традиції народу.

¹ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, М., 1901, стор. 293.

² Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I. Спб., 1892, стор. 522.

Письмо Турецкаго Султана Махаммада IV.

запорожскимъ казакамъ.

Я, Султанъ сынъ Махаммада, братъ солнца и луны, внукъ и намѣстникъ божій владѣлецъ царствъ — Македонскаго, Вавилонскаго, Іерусалимскаго Великаго и Малаго Египта, царь надъ царями, властелинъ надъ властелинами необыкновенный рыцарь, никѣмъ непобѣдимый воинъ неотступный хранитель гроба Іисуса Христа попечитель самаго Бога, надежда и утѣшеніе мусульманъ смущеніе и великій защитникъ христіанъ, — повелѣваю вамъ запорожскіе казаки сдаться мнѣ добровольно и безъ всякаго сопротивленія и меня вашими нападеніями не заставлятъ безпокоить.

Султанъ Турецкій Махаммадъ IV.

Отвѣтъ Запорожскимъ казаковъ Султану Махаммаду IV.

Ты иайтанъ турецкій проклятого чорта братъ и товарищъ и самого поцыпира секретарь! Якій ты въ чорта рыцарь що голою с...ю іежака не вѣдешъ. Чортъ выкидае, а твое військо пожирае. Не будешъ ты годенъ съинувъ христіанскіхъ иидъ собою мати; твоего військо мы не боимось; землею и водою будемъ бытица въ тобою. Вавилонскій ты кухарь, Македонскій колесникъ, Іерусалимскій броварникъ, Александрійскій козодупъ, Великаго и Малаго Египта свинарь, армянска свиня, татарскій сагайдакъ, кампанецкій катъ, подоліанскій злодіюка, самого гаенида внукъ и всего свиту и пидевиту блазень, а нашего Бога дурень, свиняча морда, кобыляча с...а, ризницька собака, нехрестьянъ любъ, хай бы взявъ тебе чортъ! Оттакъ тоби казаки видказали плогавче! Невгодеи еси матери вирныхъ христіанъ! Числа не знаешъ, бо календаря не маемъ, мисляць у неба, годъ у кыви, а день такий у насъ, якъ и у васъ, пощадуй ва те ось-кѣды насъ!...

Кошовый атаманъ Иванъ Сирко
за всенъ Кошовъ запорожский.

ЗАПОРОЖЦІ СМІЮТЬСЯ...

Пародійне «листування» запорожців з турецьким султаном давно цікавить дослідників. Відомі в різних варіантах «листи» козаків не є історичними документами. Це, безперечно, фольклорного походження твори, у яких відбилися такі яскраві риси характеру українського народу, як волелюбність, оптимізм, почуття гумору. Між іншим кажучи, і багато пізніше народ не раз використовував епістолярну форму для того, щоб сатирично затаврувати своїх ворогів. Згадаймо поширену в свій час «Отповідь пану-гетьману Петлюрі», яка зв'язувалася з іменами народних героїв М. О. Щорса і В. Н. Боженка¹, «послання» мужніх захисників Ханко барону фон Маннергейму або ж «радіограму» партизанів «Гад-Дольфу Гітлеру»²...

Запорожці сміються... Цей богатирський регіт долинає до нас з глибини минулих століть. Більшість істориків вважає, що «листи» козаків зв'язані з певними епізодами бойової діяльності кошового отамана Івана Сірка. Першим це припущення висловив Д. І. Яворницький, посилаючись на події 1674 і 1675 років.³ Восени 1674 року турецький султан Магомет IV, маючи союзником кримського хана, вирішив несподіваним нападом знищити Запорозьку Січ, але був розбитий. Незабаром, влітку 1675 року, Іван Сірко з 20 тисячами козаків завдав поразки кримській орді, визволивши багато полонених.

Учений вважав, що глумливі послання до султана і хана були складені після повернення Івана Сірка з походу. В одному з них, наприклад, запорожці з удаваною ввічливістю кланяються володареві орди, просять пробачення за те, що побили його, але разом з тим обіцяють знов побити, якщо хан спробує піти війною на Україну.

Д. І. Яворницький опублікував відомі йому в народних переказах тексти. Ми відтворюємо тут один з кращих варіантів «листа» запорожців до турецького султана.⁴ На основі цього козацького сатиричного твору І. Ю. Рєпін написав свою славетну картину «Запорожці».

¹ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 101.

² Г. А. Нудьга. Листування запорожців з турецьким султаном. К., 1963, стор. 69—71.

³ Д. И. Эварницкий. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков. Спб., 1894, стор. 94—97.

⁴ Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. II. Спб., 1895, стор. 518.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В КАТЕРИНОСЛАВІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Перша половина ХІХ ст. в Росії характеризується розкладом феодально-кріпосницької системи і народженням нових, капіталістичних відносин. Посилення класової боротьби позначалося на характері ідейної боротьби в усіх сферах культурного життя — в науці, літературі, мистецтві.

Всупереч самодержавному гнобленню, шаленому тискові реакції Росія в особі своїх видатних майстрів культури, котрі й донині є нашою славою і гордістю, створювала естетичні цінності неминущого значення. Досить згадати імена Пушкіна і Глінки, Грибоєдова і Федотова, Герцена і Щепкіна, Белінського і Гоголя.

«В кожній національній культурі, — вчить В. І. Ленін, — є, хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна... — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури»¹. Ця глибока Іллічева думка допомагає правильно розібратися в характері національної культури в класовому суспільстві.

Найкращі представники російської науки і культури боролися проти царизму, викривали той лад, що породжував безправ'я, сваволю і гноблення, виступали проти темряви і неучтва, за поширення освіти і науки в народі. В їх творчості відбилися інтереси трудящого й експлуатованого народу, його прагнення скинути ярмо рабства.

Передова російська культура була провідною в багатонаціональній державі. Під її благотворним впливом розвивалася культура всіх народів Росії — звичайно, і українського. В першій половині ХІХ ст. на Україні виступив ряд видатних письменників, учених, композиторів, художників, які зробили щедрий внесок у розквіт української національної реалістичної і демократичної культури.

¹ В. І. Ленін. Твори, вид. IV, т. 20, стор. 8:

Піднесення в культурному житті спостерігається і у віддалених кутках країни, зокрема, в провінціальному губернському місті Катеринославі.

В умовах колонізаторської політики царського уряду відбувався процес інтенсивного заселення краю. Національна строка-тість населення — один з характерних наслідків цього процесу. Переважну більшість становили українці, на другому за чисельністю місці були росіяни, далі йшли німці, греки, вірмени, серби, волохи, поляки, євреї, турки, татари, болгари й інші. Частина іноземних переселенців асимілювалась з місцевим українським населенням, інші на довгий час зберігали свої національні звичаї, традиції.

Щодо соціальної структури населення, то основна його маса складалася з державних та певної кількості поміщицьких селян, причому процент останніх був невеликим. Треба згадати і такі більш-менш численні верстви населення губернії, як міщани, військовослужбовці, чиновники, купці.

Економічна відсталість краю, переважно сільськогосподарського, не могла не позначитись на його культурному житті. В середині XIX ст. губернія мала лише дві гімназії, 8 повітових, 8 приходських училищ, 10 приватних пансіонів. До цього переліку можна додати хіба що 2 військових і 4 духовних училища. В усіх цих навчальних закладах вчилось 3 755 чоловік. Якщо врахувати, що в цей період населення краю становило 928 518 чоловік, то відповідно на 247 жителів припадав лише один учень¹.

У Катеринославі була одна губернська бібліотека, невеличкі бібліотеки при гімназіях і повітових училищах, дві книгарні.

Дуже повільно зростало населення цього типово провінціального містечка. Наведемо для порівняння дві цифри. Якщо в 1804 р. тут жило 6389 чоловік², то майже через півстоліття, в 1850 р. — 8 998. Як бачимо, приріст зовсім малий³.

«Вершки» катеринославського світу були представлені в основному поміщиками, відкупщиками, підрядчиками та чиновниками, які вбачали сенс життя у грі в карти, обжерливості, плітках і лихварстві. Як писав їх сучасник, житель Катеринослава

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 4. СПб., 1850, стор. 153.

² Ф. Локоть. Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1805—1905 гг. Катеринослав, 1908, стор. 15.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. т. XI, ч. 4. СПб., 1850, стор. 156.

89461

А. М. Фадєєв, «за невеликим винятком, це були люди, з котрих тільки найкращі мали деякий лоск освіченості, але й ті не мали ніяких достоїнств, майже всі вони були найпустіші люди...»¹.

У Катеринославі, як і скрізь в російській провінції, панувала «вікова тиша», безнадійна нудьга. Навіть така суто офіційна місцева газета, як «Екатеринославские губернские ведомости», в 1845 році повідомляла: «Провінціальне життя взагалі нудне, через його віддаленість від найвищих сучасних інтересів, у всіх відношеннях, в руслі яких крутиться столичне життя. Але ще більш нудне життя в невеликому губернському місті, де нема ані вищого навчального закладу, ані будь-якого вченого товариства, ані постійного театру... і де через це одноманітно, день у день тягнеться життя громадське, в незмінному плині одних і тих самих занять. Доля дала нашому місту саме таке призначення»².

У 1793 році в Катеринославі на підставі «Статуту про народні училища», виданого 1786 року, відкрилося головне народне училище. «Статут» був першою спробою запровадити в Росії якусь систему початкової освіти. Проте народні училища від самого початку мали яскраво виражений становий характер. Так, у Катеринославському училищі за час його існування з 1793 до 1804 року навчалося дітей дворянських і обер-офіцерських 1292, різночинців — 292 і лише 40 дітей панських селян³. Створене в 1802 році Міністерство народної освіти мало на меті насамперед здійснення таких освітніх заходів, які найповніше відповідали б потребам царизму і правлячих класів. У 1802 р. воно видало так звані «Попередні правила», що стосувалися організації освіти. Цим документом передбачались чотири типи навчальних закладів: церковно-парафіяльні, повітові училища, гімназії (губернські) та університети. З 1804 року головні народні училища в губернських містах поступово перетворювались на гімназії. 1 серпня 1805 року відкрилася й Катеринославська гімназія. Спочатку вона містилася в дерев'яному будинку на Клубній вулиці (тепер вул. Леніна). Для дітей бідних дворян і чиновників при гімназії в 1840 р. було відкрито «благородний пансіон» на 7 учнів. Досить старе приміщення щороку вимагало ремонту, і в

¹ Воспоминания А. М. Фадеева. Одеса, 1897, стор. 45.

² Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, вип. 6. Катеринослав, 1910, стор. 3.

³ Ф. Локоть. Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1805—1905 гг. Катеринослав, 1908, стор. 17.

1861 році за проектом архітектора Скотникова був споруджений новий будинок гімназії (тепер тут міститься санітарно-гігієнічний факультет медичного інституту).

Статистика свідчить, що контингент учнів був гранично обмежений. У 1805 році до Катеринославської гімназії було прийнято всього 36 чоловік, 1810 — 75, 1815—95, 1820 — 104, 1830 — 108, 1835 — 139 і т. д.¹.

У Катеринославській гімназії викладались: російська словесність, математика, мови, природознавство, фізика, географія, малювання. Діяли кабінети фізичний, мінералогічний та ботанічний. Бібліотека отримувала книги з магазину, що існував при Харківському університеті. Курс навчання був розрахований на чотири роки.

З 1828 р. гімназії — семикласні привілейовані навчальні заклади.

Перший випуск відбувся в 1808 році — гімназію скінчили тільки 3 чол. З 1808 до 1835 року повний курс навчання пройшли 355 чол. — переважно діти дворян і офіцерів².

Багато викладачів щиро дбали про розвиток освіти в Катеринославі. Так, завдяки діяльності Дмитра Тимофійовича Мизка, який в 1803 році був директором народних училищ Катеринославської губернії, було відкрито 5 повітових і 53 приходських училища. З 1805 до 1831 року Д. Т. Мизко — директор Катеринославської гімназії. 1815 року він здобув звання доктора «красних наук» (тобто письменства і мистецтва). Наступного року його приймають у члени Санкт-Петербурзького Вільного Економічного Товариства (документи про це зберігаються в музеї).

Директор гімназії з 1846 до 1862 року Яків Дмитрович Грахов свої переклади наукових статей друкував у «Журнале Министерства государственных имуществ», «Горном журнале» і в «Екатеринославских губернских ведомостях». Він склав «Статистико-географическое описание Екатеринославской губернии» та «Историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и училищ». 1847 року Я. Д. Грахов був обраний кореспондентом департаменту мануфактур і торгівлі, 1854 року — дійсним членом Російського географічного товариства.

З викладачів гімназії слід відзначити доктора філософії І. І. Любачинського, автора підручника логіки, що довгий час був

¹ Ф. Локоть. Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1805—1905 гг. Катеринослав, 1908, стор. 55.

² Там же, стор. 55—56.

навчальним посібником; старшого вчителя С. І. Веребрюсова, який друкувався в «Северной пчеле» та «Екатеринославских губернских ведомостях», з 1854 року був цензором неофіційного розділу цієї газети, а також виступив як автор другої частини «Краткого историко-статистического обзора Екатеринославской гимназии и училищ с 1836 г.».

Серед громадських діячів Катеринослава першої половини XIX ст. помітну роль відіграв М. Д. Мизко. Він скінчив місцеву гімназію, потім склав у Харкові університетський екзамен. 1845 року Микола Дмитрович стає редактором першої і єдиної на той час катеринославської газети «Екатеринославские губернские ведомости» і гаряче береться до діла. Невтомно працюючи, він зумів дещо пожвавити її, цікавіше повів відділ місцевих новин. М. Д. Мизко публікує тут статті про театр, рецензії на вистави. Звіти про театральне життя він надсилав, крім того, до петербурзького журналу «Репертуар и Пантеон». На сторінках «Губернских ведомостей» з'являються також його статті на інші теми: про Самарський монастир, про сучасну російську журналістику тощо. Спроба знайти для газети дописувачів з числа місцевої інтелігенції зазнала невдачі, і в 1847 році, виснажений роботою, М. Д. Мизко залишив газету.

Зайнявшись виключно літературною критикою, теорією та історією літератури, він багато писав про М. В. Гоголя, якого знав особисто, любив і шанував. Цінною працею стала складена М. Д. Мизком бібліографія творів російських письменників. 1843 року в «Отечественных записках» була вміщена його стаття «Голос из провинции о поэме Гоголя «Похождения Чичикова или мертвые души»¹, яка дістала схвальну оцінку В. Г. Белінського.

Після смерті батька М. Д. Мизко оселився в успадкованому маєтку (с. Карабинівка теперішнього Павлоградського району), однак не припинив громадської діяльності. Постійні поїздки по Україні сприяли багатьом цікавим знайомствам. Він зустрічався і листувався з П. П. Гулаком-Артемовським, Т. Г. Шевченком, О. С. Афанасьєвим-Чужбинським, М. В. Гоголем, С. Т. та К. С. Аксаковими, І. І. Панаєвим, М. І. Костомаровим. Свої статті з питань народної освіти і виховання він друкував у «Журнале Министерства народного просвещения», в «Одесском вестнике», «Русской беседе». Його критичні статті й рецензії публікувалися в «Москвитяніне», «Санкт-Петербургских ведомостях», у «Литературных

¹ «Отечественные записки», 1843, т. XXVII, № 3—4.

приложениях» до «Киевского телеграфа». 1849 року вийшла його праця «Столетие русской литературы» (1739—1839), котра довгий час правила за корисний посібник для учнів. В останні роки свого життя М. Д. Мизко збирав матеріали для «Словаря русских писателей».

У першій половині XIX ст. в культурному розвитку Росії провідну роль відігравала література. В 20—30-х роках вона вийшла на широкий шлях і перетворилася на явище світового значення. В тісному зв'язку з російською літературою розвивалася й література українського народу. Творчість таких, наприклад, письменників, як І. П. Котляревський, П. П. Гулак-Артемовський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, перейнята співчуттям до пригноблених. Вони показують безправність покріпаченого українського селянства, виступають з критикою дворянства. Народність і реалізм дедалі більше утверджуються в українській літературі. Утверджуються в гострій ідейній боротьбі, що відбиває розстановку класових сил у країні. Основоположником критичного реалізму в українській літературі став полум'яний революціонер-демократ Т. Г. Шевченко. Великий Кобзар, мужньо борючись проти царизму і кріпосного ладу, пророче писав про той час, коли український народ здобуде щасливу долю в «сім'ї вольній, новій».

До Катеринославщини долинали відгомони запальних суперечок, що точилися у великих культурних центрах, але провінціалізм тутешнього побуту придушував живу думку. Позначалась відсутність, особливо в перші десятиріччя описуваного часу, літературного середовища. «Віддалення від столичного життя,— писав В. Г. Бєлінський,— є велике нещастя і для душі, і для таланту: вони або в'януть в апатії та бездіяльності, або набувають провінціального спрямування»¹.

Мабуть, така несприятлива атмосфера зашкодила і творчості безперечно талановитої письменниці, романістки О. А. Ган, дитинство і юність якої пройшли в Катеринославі.

Олена Андріївна Ган (уроджена Фадєєва), яка писала в 1830—1840-х роках під псевдонімом Зенеїди Р-вої, народилася 11(23) січня 1814 року поблизу м. Ржищева Київської губернії. Батько її, А. М. Фадєєв, з 1815 року був чиновником Катеринославської канцелярії іноземних поселенців, яку в 1817 році очолив. Лишаючись на цьому посту до 1834 року, він постійно роз'їжджав у службових справах по губернії і завдяки своїй без-

¹ В. Г. Бєлінський. Полное собрание сочинений, т. 7, стор. 675.

корисливості й непідкупності здобув повагу жителів краю. Мати Олени Андріївни, Олена Павлівна, походила з давнього дворянського роду Долгоруких. Людина добре вихована й освічена, вона вільно володіла п'ятьма іноземними мовами, знала історію, літературу, захоплювалась археологією, нумізматикою, складала рідкісні колекції, листувалася з відомими європейськими вченими. Олена Павлівна зуміла і дітям прищепити смак до серйозного, систематичного навчання, любов до природи і мистецтва.

1827 року Олена Павлівна захворіла і не змогла більше займатися вихованням дітей. Знайти в Катеринославі вчителів, яки могли б її бодай частково замінити, було неможливо, а виписати їх з столиці — бракувало коштів. І з 13 років майбутня письменниця береться за самоосвіту, котра триває до кінця життя.

Ще дівчинкою вона знала французьку мову, цікавилась ботанікою, історією. Англійську ж, німецьку, італійську мови вона згодом вивчила сама, без сторонньої допомоги, так само як і російську та західноєвропейську літературу. Вона читала Гомера і Софокла, Данте і Шекспіра, Байрона і Шіллера, захоплювалась віршами Пушкіна і Жуковського. В Олени Андріївни з дитинства помічався потяг до творчості. Це була особистість поетична, що мала багату фантазію, тонкий художній смак, своєрідний погляд на життя.

1830 року Олена Андріївна вийшла заміж за артилерійського офіцера П. О. Гана, який виявився людиною духовно обмеженою, далекою від тих високих почувань, захоплень і суспільних інтересів, якими жила його дружина.

Важливою подією в житті Олени Андріївни став переїзд до Петербурга, куди був переведений Ган. Столиця подарувала їй цікаві зустрічі, яскраві враження від нових творів музики, живопису, літератури. Вона познайомилася з О. І. Сенковським, який писав під псевдонімом Барон Брамбеус і редагував журнал «Библиотека для чтения». У цьому журналі навесні 1837 р. Олена Андріївна опублікувала свою першу повість — «Ідеал», в основі сюжету якої лежить розповідь про невдалий шлюб і скривджене жіноче кохання.

Успіх повісті, схвалення, яке вона дістала, надії окрилили молоду авторку. О. А. Ган почала працювати над новим твором — «Утбалла», задум якого виник під впливом подорожі калмицькими степами з Астрахані на Кавказ, куди вона їздила лікуватись. Повість була надрукована в тій-таки «Библиотеке для чтения». І тема твору була вже уподобана раніше: самовіддана

любов жінки, яка вбачає найвищий ідеал у коханій людині і ладна заради неї піти на все, навіть на смерть.

«Утбалла» була перекладена французькою мовою і 1838 року вийшла в Парижі одночасно з французьким перекладом повістей О. С. Пушкіна. Згодом її переклали німецькою мовою. Того ж року була надрукована нова повість О. А. Ган — «Джеллаледін».

На відміну від попередніх творів, у цій повісті чоловік представлений як жертва легковажності жінки. Поряд з цим авторка зворушливо змальовує молоду татарку Еміну, яка кохає князя Джеллаледіна з усією силою східної пристрасті, чого не підозрює князь, засліплений любов'ю до зрадливої і нерозумної Людмили. За визначенням Белінського, ця повість — ще ущипливіша пародія на чоловіків, ніж усі інші твори письменниці.

Тим часом здоров'я О. А. Ган значно погіршало. Навесні хвороба так загострилася, що стало потрібне серйозне лікування. Олена Андріївна виїжджає до Одеси. Широка популярність, що супроводжувала авторку відомих повістей, неприємна Олені Андріївні. І вона з незадоволенням повідомляє в листах про атмосферу лестоців, у якій опинилась, про запрошення на аристократичні прийоми, де господарі, байдужі до неї особисто, демонструватимуть гостю як таку собі «знаменитість».

Вона поривається виїхати з Одеси, вже передчуваючи близькість неминучого кінця. Всі її думки — про дітей. Вона в розпачі при згадці про те, що станеться з ними після її смерті. Але чим швидше облишали її фізичні сили, тим більше поспішала вона зробити. За два тижні О. А. Ган написала повість «Медальйон», яка в 1839 році з'явилася в «Библиотеке для чтения». Незважаючи на те, що лікар заборонив письменниці перевтомлюватись, вона пише і друкує в 1840 році ще одну повість «Суд світу». Останні свої повісті — «Суд божий», «Нумерована ложка» і роман «Любонька» — сама Олена Андріївна визнала невдалими; вони були опубліковані після її смерті.

Найкращим твором О. А. Ган вважається повість «Теофанія Аббіаджіо», надрукована в «Библиотеке для чтения» 1841 року. Варто коротко розповісти сюжет повісті, щоб дати уявлення про літературний хист письменниці.

Героїня повісті — молода дівчина Теофанія Аббіаджіо — дочка негоціанта, який збанкрутував. Родина живе в жахливих злиднях. Одного разу, коли нестатки були вже зовсім нестерпні, в їхній бідній халупі з'являється молодий Доліньї, щоб запропонувати руку дочці Аббіаджіо. Річ у тому, що останній врятував

колись від розорення батька юнака. Тепер Доліньї хоче будь-що виконати останній наказ батька—з'єднати свою долю з Теофанією. Дівчина покохала Доліньї, але її засмучує думка, що той одружується з обов'язку, а не за велінням серця. І вона не помилилася. Доліньї кохає іншу жінку: — Ольгу, яка колись теж любила його і покинула.

По кількох роках юнак зустрічається з нею знову. Ольга, тепер удова, пропонує йому кинути Теофанію і поїхати в Неаполь. Доліньї не погоджується: честь для нього дорожча за особисте щастя, він воліє попри все виконати батькову волю, хоч ніколи не зможе покохати Теофанію. Цю розмову випадково підслуховує Теофанія. І вона вирішує принести в жертву себе, своє майбутнє: вона говорить Доліньї, що не любить його і не може стати його дружиною. Доліньї вільний. Разом з Ольгою він їде до Неаполя. Теофанія ж виходить заміж за старого нелюб, який, однак, може забезпечити добробут її батьків.

Цю повість високо оцінив В. Г. Белінський, відмічаючи, що зміст її глибокий, зав'язка, розв'язка і виклад благородно просто, характер героїні змальований проникливо. Стиль, вважає критик, зразковий і в цілому повість—«одна з перлин російської літератури»¹.

Після виходу цієї повісті перед О. А. Ган відкрилися двері редакцій найкращих столичних журналів того часу — «Отечественных записок» і «Москвитянина». Це було дуже вчасно: Олену Андріївну вже здавна гнітила безцеремонність Сенковського, який часто переробляв на свій смак текст її творів, змінював кінцівки, вставляв нові сцени. Слід гадати, що й репутація Сенковського, який займав у літературі реакційну позицію, теж відштовхувала від нього письменницю. Тому вона з задоволенням прийняла пропозицію Краєвського про співробітництво в «Отечественных записках». 1842 року в них з'явилася перша частина повісті «Марний хист». Повість так і лишилась незакінченою. Під час роботи над другою частиною у здоров'ї письменниці сталося різке погіршення. Навесні 1842 року вона їде до Одеси з дітьми й лікарем. 24 червня О. А. Ган померла.

Наступного року вийшло повне зібрання творів О. А. Ган. Епітафію на цей літературний пам'ятник Зенеїді Р-вій начертав В. Г. Белінський: «Пухом земля тобі, благородне серце, дочасно розірване силою власних відчуттів! Пухом земля тобі, незвичайна жінко, жертва багатющих дарів своєї високої вдачі. Дякуємо

¹ В. Г. Б е л и н с к и й. Полн. собр. соч., т. VII, стор. 674.

тобі за коротке життя твоє, недарма і небезплідно цвіло воно рясним запашним цвітом почуттів і високих думок... У цьому цвіті — твоя душа і не буде їй смерті, і житиме вона для кожного, хто схоче втішитися її ароматом»¹.

Це слова з статті В. Г. Бєлінського «Твори Зенеїди Р-вої», надрукованої 1843 року в «Отечественных записках». Доброзичливо ставлячись до авторки, великий критик разом з тим не приховував і уразливих сторін творчості письменниці. Йому імпонувало у прозі О. А. Ган, натхненій прогресивними ідеями, щирий пафос, з яким письменниця висловлювала протест проти безправності жінки, проти її принизливого становища в суспільстві. Проте не можна не бачити в її повістях, вказував він, певної надуманості сюжетів і ситуацій, вишуканості, неправдоподібності тих чи тих сюжетних положень, ідеалізації героїнь, наявності «якогось провінціального ідеалізму»². Недосить чітко окреслено характери дійових осіб, вони нерідко схожі один на одного; деталі побуту і колорит місцевості відтворено надто приблизно. Та все ж ці недоліки не можуть потьмарити талант О. А. Ган. «Не було ще на Русі жінки такої обдарованої, яка не тільки відчуває, а й мислить. Російська література по праву може пишатися її іменем та її творами»³.

Ми розповіли про О. А. Ган як найбільш яскраву постать, що прийшла в літературу з тогочасної Катеринославщини.

Всупереч усім труднощам і перешкодам, які ставали на шляху розвитку культури, жага знань зростала повсюдно. В 1830 році міністр внутрішніх справ за пропозицією президента Вільного Економічного Товариства адмірала Мордвінова рекомендував начальникам губерній заснувати в губернських містах публічні бібліотеки. 1834 року в Катеринославі була урочисто відкрита така бібліотека. Її фонд складався переважно з пожертвованих книг і потім поповнювався майже виключно періодичними виданнями, які надсилалися безкоштовно з різних офіційних видавництв. 1836 року вона була знищена пожежею в будинку Дворянських зборів. 1843 року відкрилася нова бібліотека. Вона спочатку мала успіх у читачів, а потім, не поповнюючись книгами, занепала і 1851 року припинила своє існування. Знову було порушено питання про відновлення бібліотеки лише 1858 року.

1838 року в 42 губерніях Росії, зокрема в Катеринославській, почали виходити «Губернские ведомости». «Екатеринославские

¹ В. Г. Бєлінський. Полн. собр. соч., т. VII, стор. 678.

² Там же, стор. 670.

³ Там же, стор. 675.

губернские ведомости» до 1872 року були єдиним друкованим органом у губернії.

Створення губернських газет збіглося в часі з репресивними заходами проти передової преси, і це поклало на них свій відбиток. Газета складалася з двох частин: в офіційній друкувались

Письменниця Олена Андріївна Ган (1814—1842).

постанови і розпорядження властей, в неофіційній — відомості про пригоди, про торгівлю, сільське господарство, виклики до суду, повідомлення про тих, хто приїхав чи виїхав з міста, замітки про цікаві явища природи. У «Губернских ведомостях» не дозволявся передрук оригінальних статей на суспільно-політичні теми, фейлетонів, гумористичних матеріалів. Як відзначав «Современник», ці газети були «мертвонароджене дітище», бо не мали можливості відображати живу дійсність. Та й що справді могло з'явитися на сторінках такої газети, коли за нею було

встановлено суворий нагляд. Досить сказати, що на кожному примірнику, який виходив у світ, мали стояти власноручні підписи губернатора і старшого радника губернського правління¹.

Лише після 1861 року «Губернские ведомости» стали дещо жвавішими: було дозволено друкувати в них матеріали з історії краю, з етнографії, археології, замітки про культурне життя, передруковувати з офіційних центральних видань політичні повідомлення і статті. Однак повноцінною газетою «Губернские ведомости» так і не зробилися, хоча й правили за одне з джерел відомостей з історії місцевого краю.

Наприкінці XVIII і початку XIX століть на Україні виникли перші професійні театри, зокрема в Харкові, Києві та Одесі. Одним з керівників створеного в 1818 році полтавського театру був І. П. Котляревський, а провідним актором — М. С. Щепкін. І. П. Котляревський написав для цього театру п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» — твори, з яких почався розквіт українського театрального мистецтва. Спочатку п'єси виконувались російською мовою, а потім до репертуару українського театру міцно ввійшли твори рідною мовою. На його сцені йшли того часу п'єси І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та М. В. Гоголя. Важливу роль у становленні українського театру відіграли естетичні погляди і творча діяльність Т. Г. Шевченка.

До відкриття постійного театру в Катеринославі мало не єдиною культурною розвагою загалом були драматичні вистави, влаштовувані, головним чином, з метою благодійності. 1845 року було поставлено 6 любительських спектаклів, два з них — на користь дитячого притулку, два — домашні і два у пансіоні місцевої гімназії. Професійна трупа приїжджала звичайно в червні — до Петропавлівського ярмарку. Цей час М. Д. Мизко назвав «такою добою для нашого міста, коли в ньому пробуджується щось подібне до життя». Доки в місті не було відкрито постійний театр, спектаклі ставила трупа Зелінського, яка приїжджала з Миколаєва. Крім численних водевілів, вона ставила такі українські п'єси, як «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Сватання на Гончарівці»; з російських і перекладених — «Ревізор» Гоголя, «Гамлет» Шекспіра, «Підступність і любов» та «Розбійники» Шіллера тощо.

Про гастролі трупи Зелінського 1843 року М. Д. Мизко відізнався з похвалою, кажучи, що внутрішня достойність її ви-

¹ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. 1910, вип. 6, стор. 4.

став цілком відповідає зовнішній»¹. Але тут же зауважив, що актори, навіть найкращі, іноді виходять на сцену, не знаючи своїх ролей.

Трупа поступово занепадала, і її гастролі в 1845 році викликали різку критику М. Д. Мизка. За його словами, «актори..., замість того, щоб доставляти публіці задоволення, щораз своєю появою уривали її терпець»². Після 1845 року Зелинський більше не бував у Катеринославі: його трупа розпадалася.

1847 року один з акторів трупи Зелинського — Пілоні — заснував у Катеринославі і 26 жовтня (за ст. ст.) урочисто відкрив постійний театр, для якого на три роки був законтрактований цегляний будинок, що належав нащадкам купця Луцького, на колишній Гостиній вулиці (тепер вул. С. Гопнер). Поза всякими сумнівами, Пілоні мав тонкий художній смак. Він дбайливо добирив репертуар, зумів залучити талановитих акторів. У «Ревізорі» роль городничого виконував обдарований актор Дрейсіх. Особливо ж йому вдавалися ролі в українських п'єсах. Він талановито грав Виборного в «Наталці Полтавці», Чупруна в п'єсі «Москаль-чарівник» і Шельменка в однойменній комедії Квітки-Основ'яненка. Дрейсіх і сам написав у 1847 році комедію, яка звалася «Два брати з Санжарівки, третій—із Хорола». Можливо, що вона йшла на сцені Катеринославського театру.

Кажучи про цей театр, варто принагідно відзначити, що і в ньому вже набували сили реалістичні й демократичні тенденції, котрі ставали домінуючими в театральному мистецтві всієї тогочасної Росії і знайшли свій вияв у діяльності Московського Малого театру та інших визначних театрів країни. У грі акторів поступово усталюються благородна простота, чужа зовнішнім ефектам природність. Спостерігається прагнення до правдивості в зображенні почуттів героя, до реалістичного вмотивування його сценічної поведінки.

Розвивалося і образотворче мистецтво. Українські художники, скульптори, архітектори внесли свій вклад у скарбницю мистецтва всієї Росії.

У Катеринославі в першій половині XIX ст. працювали художники Ф. П. Рєпнін-Фомін, І. І. Гродницький, М. К. Королькевич.

Фрол Пилипович Рєпнін-Фомін — вихованець Петербурзької Академії художеств. Його дипломна робота «Вигнання з храму»

¹ Катеринославский театр во время Петропавловской ярмарки. «Репертуар и пантеон». 1843, кн. 10, стор. 5.

² Театр в Екатеринославе. «Репертуар и пантеон», 1845, кн. 50, стор. 92.

була відмічена атестатом I ступеня і золотою медаллю. В числі 12 найкращих учнів його залишили при Академії коштом державної скарбниці. Він був членом Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв, створеного 1801 р. поетами-радищевцями. У 1802 р. Ф. П. Рєпніна-Фоміна за картини «Смерть Сократа» і «Втеча святого сімейства до Єгипту» було обрано кандидатом в академіки історичного живопису. Під час подорожі по Дону і Дніпру в 1803 р. він пише пейзажі з натури, жанрові картинки з життя козаків.

1804 року Рєпнін дістає призначення до Катеринослава, на посаду вчителя малювання і креслення, де викладає спочатку в народному училищі, а потім в гімназії. Він вносить значні зміни у методику викладання художніх дисциплін, регулярно організує виставки учнівських творів. Його викладацька і просвітительська діяльність здобула йому добре ім'я гуманного, освіченого педагога. Одночасно він пише нові картини. Його твори «Смерть Гостомисла», «Марфа Посадниця», «Сибірський володар пропонує Єрмаку свою дочку» свідчать про великий інтерес художника до вітчизняної історії.

У 1815 році Ф. П. Рєпнін-Фомін приймає запрошення Харківського університету і протягом 23 наступних років продовжує в ньому свою викладацьку і творчу діяльність. Це був один з перших російських художників, які виступили проти академізму, за утвердження національної тематики, за реалістичне трактування історичної теми. В творчості обдарованого митця велике місце відводиться народові, його героїчним і патріотичним подвигам.

У Катеринославській гімназії викладали М. К. Королькевич та І. І. Гродницький. Іван Іванович Гродницький за походженням — кріпак. Пан зробив ліберальний жест — відпустив п'ятнадцятирічного хлопчика на волю з поваги до його хисту. І. І. Гродницький стає вільним слухачем Петербурзької Академії художеств. 1840 року Іван Іванович з атестатом некласного художника залишає Академію і їде до Катеринослава, де працює протягом десяти років учителем малювання та креслення. Створені ним у Катеринославі портрети «Невідомий купець», «Шевелєв», «Шевелєва», «Лірник» виконані з високою професійною майстерністю, насичені глибоким соціальним змістом, а «Попик» відзначається гостросатиричним трактуванням натури.

Таким чином, художники Катеринославщини першої половини XIX ст., які дістали ґрунтовну підготовку в Академії художеств, утверджували в своїй творчості реалістичні тенденції,

успішно опрацьовували теми й сюжети, почерпнуті з глибини сучасного їм життя, з національної історії.

Така в загальних рисах картина культурного життя Катеринослава того часу.

Тяжко було небагатьом прогресивно настроєним, мислячим людям. Провінція лишалася інертною, відсталою. Продажність і хабарництво, казнокрадство і кар'єризм, зарозумілість і тупість губернської аристократії перешкоджали культурному піднесенню. І треба було мати неабиякі душевні сили і сміливість, щоб пробити мур провінціальної рутини, піднятися над нікчемністю дворянсько-чиновницького загалу, створювати художні вартості, що вливалися в загальноросійське річище прогресивної демократичної культури.

ЕТНОГРАФІЧНА КОЛЕКЦІЯ

Етнографічна колекція Дніпропетровського історичного музею налічує понад 3000 експонатів. В основному це речі побутового вжитку, а також зразки народної творчості XVIII—XIX та початку XX ст., зібрані Д. І. Яворницьким. За останні десятиріччя вона поповнилась експонатами, зібраними під час експедицій до Царичанського, Криворізького, Солонянського та інших районів області. Музей придбав шкатулки з розписом петриківських майстрів З. Кудіш, Ф. Панка, О. Пікуш, керамічні вироби з петриківським орнаментом художника В. Шпигановича.

Етнографічна колекція складається з таких груп: кераміка (посуд, кахлі, люльки), тканини (килими, одяг, рушники), знаряддя праці, предмети прикладного мистецтва.

Кераміку представляють переважно вироби гончарів с. Опішні Полтавської губернії — найстарішого центру керамічного виробництва на Україні. Це миски, вази різної форми, куманці, глечики, дитячі іграшки, статуетки тощо, виготовлені в XIX — на початку XX століть. Вироби з глини мають високохудожній самобутній орнамент. Найбільш поширений рослинний орнамент — стилізовані квіти, листячка, грона винограду; іноді вони доповнені геометричними елементами. Колір опішнянських виробів — від густочервоного до білого.

Досить поглянути на ці речі, щоб відчути обдарованість відомих опішнянських майстрів. Вироби Ф. Червінки відзначаються ліпним орнаментом і гравіруванням. За приклад може правити декоративне блюдо світло-пісочного кольору з колоссям пшениці на бортику та зображенням на дні коси, ціпа, лопати, серпа й снопів¹.

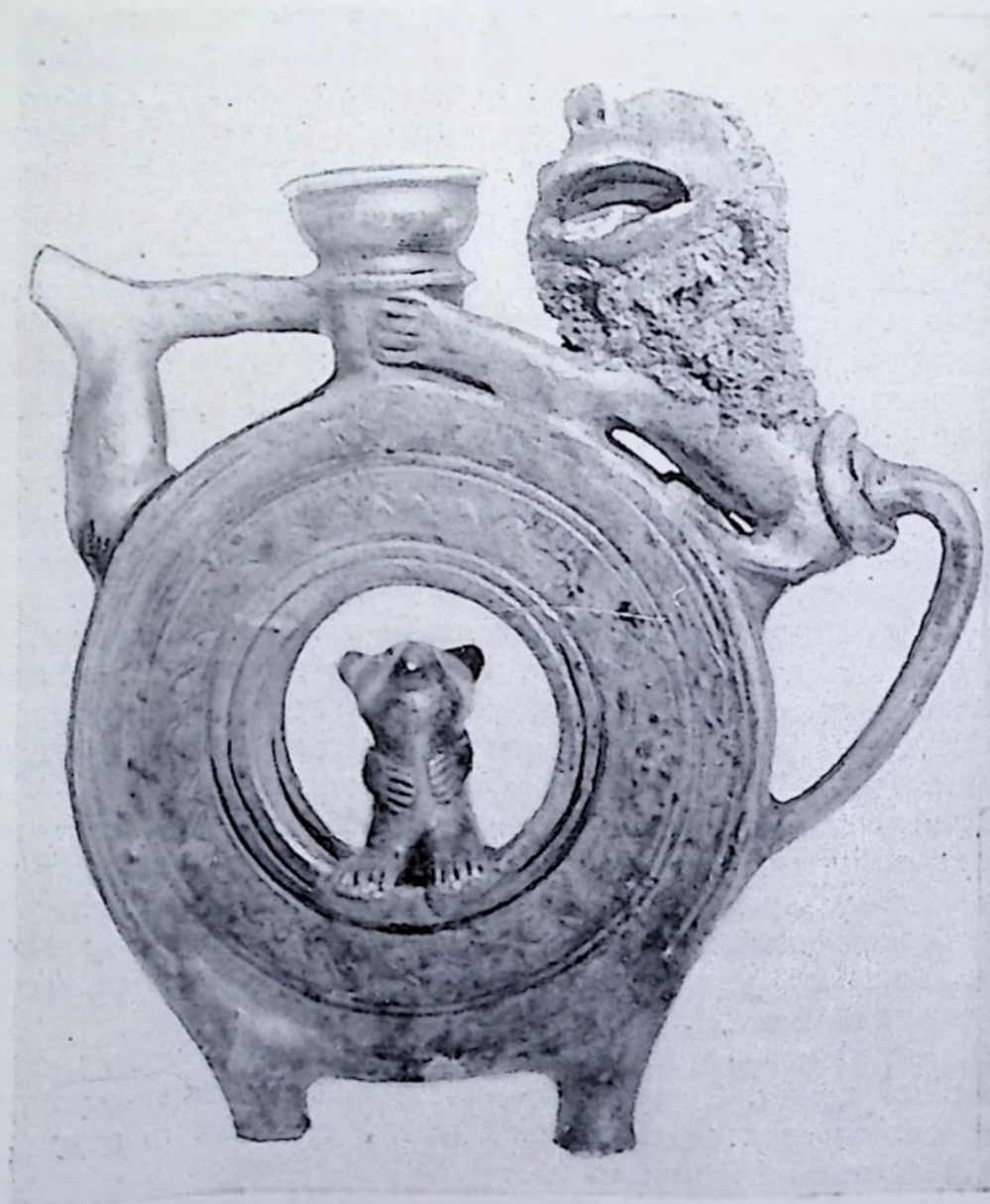
Ф. Червінка — автор багатьох скульптурних творів, зроблених з білої глини. Серед них — статуетка, що зображує українського селянина в свиті, високій шапці, з люлькою в руці, який стоїть біля великої бочки².

Учень Ф. Червінки — В. Поросний створив чудові керамічні вироби: миску червоної поливи, прикрашену білими круговими

¹ ДІМ, КД-205.

² ДІМ, КД-176.

смугами, стінки і дно якої вкриті рослинним орнаментом¹, вазу циліндричної форми з тим же малюнком коричневого і світло-зеленого кольорів, вазон з стилізованими квітами та листям чорного, білого, зеленого кольорів². У всьому цьому вражає соковита гама барв, розмаїтість форм і орнаменту. Своєрідні також роботи П. Шумейка і Ф. Біляченка.

Куманець. Опішня, XIX ст.

¹ ДІМ, КД-175.

² ДІМ, КД-70.

Приваблива змістом і технікою малюнка декоративна ваза невідомого опішнянського майстра¹. Вона коричневого кольору, на поверхні з одного боку — зображення червоногвардійця з гвинтівкою в руках біля кулемета, з іншого — стилізовані квіти білого, синього, зеленого і коричневого кольорів.

Улюбленим видом народної кераміки на Полтавщині були іграшки. В колекції найбільш поширені іграшки у формі півників, гусей, коників, вкритих жовтою, коричневою та зеленою поливою. Привертає увагу композиція «Пані з куркою», що є сатирою на поміщиць². Перед нами — наочні свідчення високого культурного рівня опішнянських майстрів, зразки творчого наслідування давніх народних традицій. Барвистий, різноманітний формою і призначенням опішнянський посуд користувався великим попитом, особливо серед селян.

Гончари с. Таромського, що на Катеринославщині, виготовляли миски, горщики, глечики (середина XIX — початок XX століть) з світлої глини, вкриваючи ці вироби зеленою або жовтою поливою (хоча зустрічається посуд і без неї). Малюнок орнаменту — прямі та хвилясті лінії коричневого кольору.

Завдяки зусиллям Д. І. Яворницького музей збагатився чудовою колекцією люльок, кахлів XVIII століття. Значна кількість їх знайдена на території колишньої Запорозької Січі. Люльки мають різноманітну форму — глечиків, кухликів, ковшиків. В оздобленні переважає геометричний малюнок з елементами рослинного. Зроблені люльки з білої, сірої або чорної глини.

Виразна простота форм спостерігається в експонатах з невеликої колекції кахлів. Так, кахля з Підпільнянської Січі — прямокутна. Її поверхня темно-пісочного кольору прикрашена рельєфними квітами, що стоять у вазоні³. Друга кахля тієї ж форми і кольору має геометричний орнамент у вигляді сітки. Оригінально орнаментована кахля з поверхнею темно-пісочного кольору, знайдена в колишньому козацькому курені Чортотлицької Січі. Від рельєфної розетки в центр відходять паралельні лінії, край прикрашено лініями та зубцями⁴.

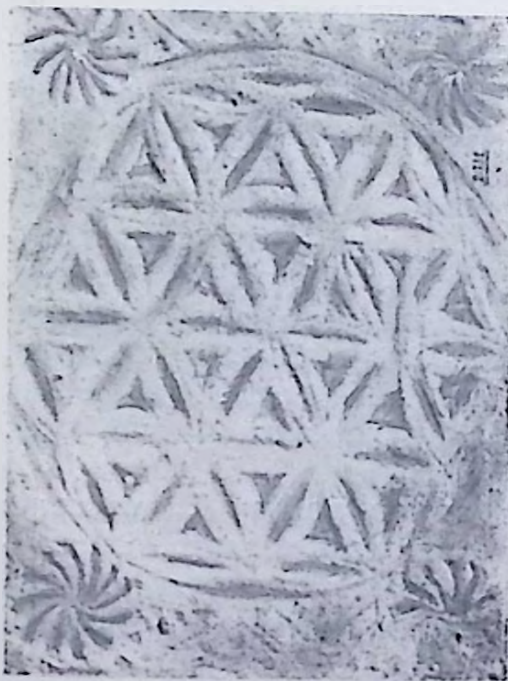
Унікальними пам'ятками мистецтва та побуту Запорозжя XVIII століття є дерев'яні сволоки, одвірки, порохівниці. Майстерність будівельників виявилась в оздобленні архітектурних деталей житла. Ось різьблений сволок з запорозького куреня Кодацької

¹ ДІМ, КС-119.

² ДІМ, КД-52.

³ ДІМ, КД-593.

⁴ ДІМ, КД-579.

Запорозькі кахлі. XVIII ст.

паланки (с. Нові Кодаци). Торцева площа сволока орнаментована, в центрі на прямокутнику вирізьблено розетку. Орнамент доповнюється текстом: «Изволением отца и поспишением созданся дом сей Ивана Рябца року 1730»¹.

Викликають інтерес дубові одвірки вхідних дверей Свято-Миколаївської церкви, збудованої 1773 року в с. Бабайківці (тепер Царичанський район Дніпропетровської області). Вони прикрашені лінійним різьбленням. Значна частина площі заповнена у два ряди різьбленим текстом, який засвідчує час спорудження церкви: тут же — ініціали різьбяра: «МВЛ». Композиція привертає увагу цікавою компоновкою тексту в орнаменті².

Справжній твір мистецтва — дерев'яний аналой із запорозької січової Свято-Покровської церкви. Він зроблений у вигляді п'ятигранника. Кожна площина заповнена ажурним різьбленням у формі виноградного листя, вкритого позолотою³.

Надзвичайно цікаво прикрашені порохівниці. Різьбяр пристосовує малюнок до серцеподібної форми речі. Бокові площини прикрашені різьбленням, в якому основну роль відіграє як елемент розетка в поєднанні з мотивами геометричного орнаменту⁴.

Різьблення по дереву — дуже давнє народне мистецтво. Перелічені пам'ятки свідчать про високу обдарованість українських майстрів, які лишили нащадкам невмирущі зразки своєї творчості.

Багаті традиції має мистецтво орнаменту на Придніпров'ї. Це стосується, зокрема, петриківського розпису. Село Петриківка Дніпропетровської області здавна славиться ним і нині відоме далеко за межами нашої країни. У музеї можна оглянути зразки цього мистецтва, створені за різних часів, починаючи з XIX ст.

В архітектурному декорі розпис існує як стінопис і як паперові «мальовки». Такими «мальовками» прикрашали комин печі, мисники, сволоки.

Широке визнання здобули малюнки заслуженого майстра народної творчості УРСР Т. Я. Пати. Це зображення ягід, квітів, полуниць (праці, здійснені до 1913 року), низка «букетів», датованих не пізніш як 1937 роком. У малюнках Т. Я. Пати промовляє

¹ ДІМ, І-1827.

² ДІМ, І-1832.

³ ДІМ, І-2908.

⁴ ДІМ, О-381.

художній досвід багатьох попередніх поколінь. Поряд з цим художниця створила нові зразки рослинного орнаменту.

Є в колекції і дерев'яні скрині, розписані квітковим орнаментом. Велику художню цінність являє скриня XIX століття. В овалах на сонячно-жовтому фоні червоними фарбами зобра-

Запорозькі натруски. XVIII ст.

жено квіти. Скриня радує око святковою грою барв і оригінальним стилізованим малюнком.¹

Плідно продовжили справу Т. Я. Пати її учні Ф. Панко, І. Завгородній, Г. Прудникова, З. Кудіш, Г. Ісаєва, які працюють на фабриці художніх виробів «Дружба» в с. Петриківці. В цьому можна пересвідчитись, оглянувши сувенірні шкатулки з підлаковим розписом їхньої роботи. На чорному, жовтому та зеленому фоні, наче живі квіти, красуються ромашки, волошки, троянди, тюльпани, полуниці і так звані «цибульки», «кучерявки» — квіти фантастичних форм.

¹ ДІМ, Е-3203.

Нові форми, оригінальність композиційних рішень характеризують розвиток сучасного петриківського розпису. В музеї є дві п'ятикутні шкатулки роботи З. Кудіш. На темно-синьому фоні — портрети космонавтів Ю. Гагаріна і Г. Титова¹, обрамовані віночком петриківських квітів. В такому плані виконано декоративні панно на тканині «Т. Г. Шевченко» та «Г. Титов».

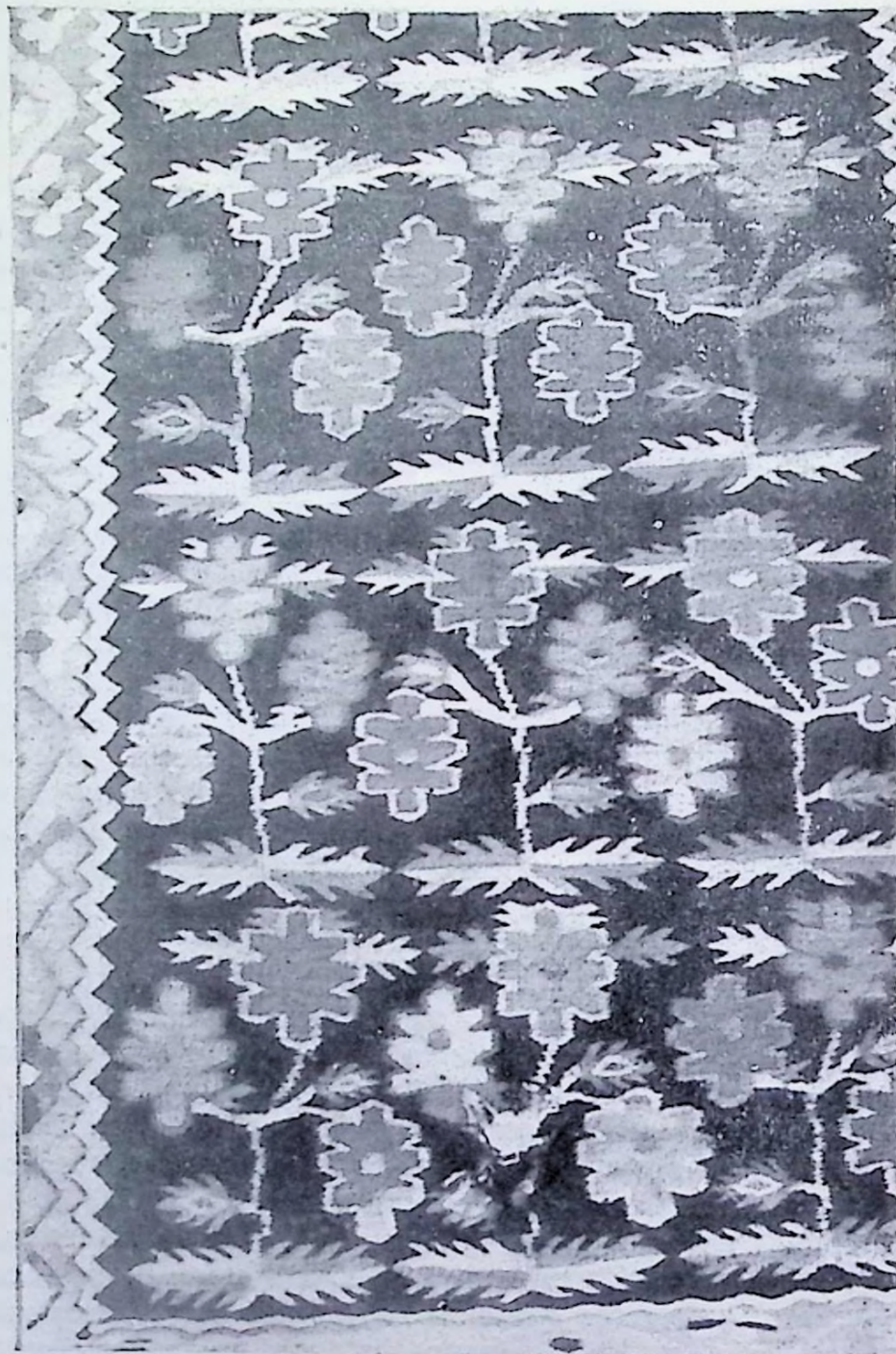
Петриківським орнаментом оздоблені декоративна ваза з портретом В. І. Леніна роботи художника-кераміста В. Шпигановича², ваза-лампа «Чарівна квітка» та чайний сервіз з портретами петриківських майстрів Т. Пати, Ф. Панка, М. Тимченко, В. Клименко, З. Кудіш (розпис виконано коричневою фарбою), тарілки роботи художниці Київського експериментального художньо-керамічного заводу В. Клименко, прикрашені малюнками, що зображають півника та букет з трьох квіток.

Народна вишивка представлена в окремій колекції, яка за кількістю експонатів та їхньою художньою якістю є однією з найцінніших у музеї. Ці експонати датуються XVIII — початком XX століть і в переважній більшості своїм походженням зв'язані з Катеринославщиною. Для катеринославських рушників XVIII століття характерна проста композиція. На кінцях понизу — горизонтальні хвилясті смуги, далі вінок з квітами або вазон з букетом. Виконані вони на селянському полотні червоними та синіми бавовняними нитками. На початку XIX ст. рушники вишивали самою червоною ниткою, малюнок зображував здебільшого вазон з квітами в обрамленні гірлянди з квітів і листя. В другій половині XIX — на початку XX ст. рослинний малюнок набирає більш геометризovanого характеру. Улюбленими мотивами стають троянди, грона і листя винограду, півники тощо, вишиті хрестиком чорною і червоною заполоччю (нитками фабричного виробництва). Подибуємо рушники з широкою мережкою, вони були поширені в Царичанці, Китайгороді та інших селах Катеринославщини. Створені золотими руками селянок, ці зразки народної вишивки відзначаються багатою фантазією, гармонійною композицією орнаменту, барвистістю малюнка.

Українські килими XVIII—XX століть роботи полтавських та катеринославських народних майстрів. Це килими з рослинним стилізованим малюнком по синьому, блакитному, коричневому або жовтому фону. Кайма іншого кольору, але з елементами малюнка килима. Основа — з рядовини, підткання — вовна.

¹ ДІМ, X-1086, 1083.

² ДІМ, КС-105.

Український килим. Катеринославщина, ХІХ ст.

Катеринославські килими справляють приємне враження своїм стриманим кольором та композиційною досконалістю. За приклад може правити зроблений на замовлення килим XVIII століття з собору в м. Новомосковську. На коричневому фоні — виткані в три ряди букети квітів, що чергуються в шаховому порядку. Кайма — жовта з темно-теракотовою хвилястою лінією, з барвистими гвоздиками; чудова гама кольорів надає килиму святкового вигляду.¹

Багата і різноманітна також колекція старовинного одягу селян Катеринославщини. Найвиразніше відбився національний колорит у жіночому одязі та головному вбранні. Вони й справді нарядні, усі ці сарафани, спідниці, сорочки, плаhti, юпки, кокошники, очіпки, корсетки, свитки. Сорочки часто-густо прикрашені кольоровою вишивкою, а також гладдю з лляних ниток. Такі, наприклад, волоська сорочка з домотканого полотна, оздоблена яскравою вишивкою та бісером, українська сорочка, прикрашена вишивкою з лляних ниток (обидві з села Солоного Катеринославського повіту). Оригінальна також сорочка початку XX ст. з с. Чаплі Новомосковського повіту, пошита з червоної тканини. Комір і рукава вишиті хрестиком.²

Винахідливий смак народних умільців виявився у тому, як зроблено корсетки. Серед них зелені, чорні, коричневі, пошиті з фабричної тканини, прикрашені гудзиками й тасьмою. Так, корсетка з с. Солоного коричнева, на сірій коленкоровій підкладці, комір прикрашений чорним оксамитом. До цього типу одягу належить буснук з с. Волоського.³ З верхнього жіночого одягу дуже цікава юпка з с. Петриківки. Вона пошита із зеленої байки, має великий комір і прикрашена червоними ковтунцями. Цей одяг, а також юпка-ватянка почали поступово входити в ужиток у другій половині XIX століття⁴.

До старого одягу належить китайковий халат з синього домотканого полотна, він має вигляд довгої свитки з великим коміром. Такого ж типу одяг — халат військової поселанки з с. Попельнястого Верхньодніпровського повіту.⁵

Чоловічий одяг менш різноманітний. Це сорочки, свитки з сірого та коричневого сукна. Вони скромніше оздоблені, більш стримані в крої, але по-своєму оригінальні.

¹ ДІМ, І-1869.

² ДІМ, Е-1097; Е-2385.

³ ДІМ, Е-1040; Е-2383.

⁴ ДІМ, Е-1058.

⁵ ДІМ, Е-1087.

Є в колекції ще й кирея з відлогою (Верхньодніпровський повіт)¹. Пошита вона з коричневого сукна і своїм кроєм нагадує міське пальто. Поява такого одягу наприкінці XIX ст. свідчить про зростаючий вплив міста на село.

В експонатах етнографічної колекції музею втілено тонкий художній смак, що здавна притаманний українському народові.

¹ ДІМ, Е-3270.

НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

Незліченними скарбами народного декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва з давніх часів багатий наш степовий край. Це мистецтво тісно пов'язане з побутом і культурою запорозького козацтва XVII—XVIII століть. У музеях — Дніпропетровському історичному ім. Д. І. Яворницького та Нікопольському краєзнавчому ім. М. В. Ломоносова — зберігаються чудові зразки, гідні подиву і захоплення.

Багатство орнаментальних рослинних мотивів, червоний і синій кольори вишивки типові для рушників того часу, особливо «кілкових», призначених для прикрашення інтер'єра. Цікаві вишиванки з Успенської (Царичанка) і Покровської (Нікополь) церков.

У другій половині XIX ст. фабрики починають виробляти червоні і чорні нитки — «заполоч», якими народні майстри вишивають, переважно технікою «хрестика», рушники, хустки, чоловічі та жіночі сорочки. Широко застосовується також техніка «вирізування», що її вживають для декору рушників. Вишивання поширене на території майже всієї Катеринославщини. Особливо славляться цією майстерністю села Мишуричів, Шульгівка, Петриківка, Могилів, Царичанка, Дмухайлівка, Спаське, Волоське, Покровське (на Нікопольщині) і Богданівка.

Виробництво килимів здебільшого розвивалось у Магдалинській волості, в селах Бабайківці, Перещепиному, Василівці. На початку XX сторіччя в Томаківському і Солонянському повітах працювали земські ткацькі майстерні та школа. У Дніпропетровському історичному музеї зберігаються килими з Троїцького (м. Новомосковськ) собору.

Різьбленням на дереві, а саме — виготовленням різьблених дощок для вибійки уславилися села Петриківка, Волоське, Бабайківка, Гупалівка і Мишуричів. Різьблені й розписані червоною, зеленою та синьою фарбами віконниці були (а подекуди зараз збереглися) у Мишуриному Розі, Губинисі, Спаському, Царичанці, Лоцманській Кам'янці та Нових Кайдаках.

Виробництво розмальованих скринь було зосереджене в Ігрні. Традиційним рослинним орнаментом розписували скрині

в Петриківці, Лоцманській Кам'янці та Мишуриному Розі. Настінний розпис побутував здебільшого у Верхньодніпровському і Новомосковському повітах. У 1911—1913 роках петербурзька художниця Є. Евенбах за дорученням Д. І. Яворницького виконала багато малюнків і кальок з стінописів у селах Петриківці, Шульгівці, Могилеві, Мишуриному Розі, Лоцманській Кам'янці, Котовці, Нових Кайдаках, Обухівці. Малюнки зберігаються у фондах Дніпропетровського історичного музею.

Картинки на сюжети «Козак Мамай» або «Козак-бандурист» малювали народні майстри Губинихи, Петриківки, Голубівки, Вільного, Мар'янівки та Кулебівки.

Своїми гончарами були відомі Таромське, Василівка (на Самарі), Васильківка, села Нікопольщини (побутовий посуд)¹. Любимівка і Чаплі (виробництво будівельної черепиці). Художньою обробкою металу (ювелірні вироби) славилися в ХІХ ст. села Богуслав, Верхнє, Василівка і В'язівок.

Сприятливі умови для розквіту народного мистецтва виникли тільки після перемоги Великого Жовтня. Раніше, до революції, ім'я народного майстра, твори якого викликали захоплення глядачів на виставках, лишалося невідомим широким масам трудящих. У 1936 році, під час першої Декади української літератури і мистецтва в Москві, вся Радянська країна почула імена галановитих майстрів петриківського розпису Тетяни Пати і Надії Білокінь, котрим було присвоєно почесне звання майстра народного мистецтва УРСР.

Особливо інтенсивно розвивається народний декоративний розпис, і не тільки настінний, але й на папері—так звані «мальовки». Вони спочатку відіграють лише роль елементів архітектурного декору, але згодом (у петриківці) стають творами народної станкової графіки. Настінний розпис в 20-х роках побутує в Петриківці, Спаському, Миколаївці, Єлизаветівці, Кам'янському (нині Дніпродзержинськ), Аулах, Капулівці, Покровському, Олексіївці та Олександрівці². «Мальовки» були поширені в Петриківці, Підгородньому, Юр'ївці, Губинисі, Голубівці, Чаплях, Романковому і в Капулівці³.

У Петриківці в 1936—1941 роках діяла «Школа декоратив-

¹ Фонди та експозиція Дніпропетровського історичного музею, Ленінградського музею етнографії народів СРСР і Нікопольського краєзнавчого музею.

² Є. Берченко. Настінні малювання (Дніпропетровщина). Київ-Харків, 1930.

³ Фонди Дніпропетровського історичного музею.

ного малювання, де принципи композиції петриківського орнаменту викладали майстер народного мистецтва УРСР Т. Я. Пата і її дочка Т. Л. Кучеренко.

Ще у 20-х роках на Україні виникли десятки кооперативно-промислових артілей, які займалися прикладним мистецтвом. У Петриківці почала працювати артіль вишивальниць «Вільна селянка», в Царичанці — артіль «Червоні квіти». Вишиванням славляться також села Шульгівка, Спаське, Прядівка, Мишурин Ріг. Слід відмітити, що тематика народних вишиванок різко змінилася: зникли релігійні символи, двоголові орли. Замість них з'явилися елементи радянської емблематики та геральдики: п'ятикутна зірка, серп і молот, радянський герб.

Ювілейне блюдо. Дерево, підлаковий розпис. Автор Ф. Панко. Петриківка, 1957 р.

У рослинному орнаменті також утверджуються нові мотиви — зображення дорідних колосків пшениці, ягід та ін. З появою в 50-х роках ниток «муліне» збагатилася кольорова палітра вишивок. Крім вишивання «хрестиком», широкого застосування набула і вишивка гладдю. З'явилися і нові види вишитих виробів: скатертини, порт'єри, серветки, жіночі блузки, дитячий одяг.

Центром побутової художньої кераміки стала в передвоєнні роки артіль «Цеглобуд» у Нікополі, де працювали О. Шарай і К. Бабиц, котрі вчилися гончарського мистецтва в Опішні.¹

¹ Нікопольський краєзнавчий музей.

Німецько-фашистські орди, що вдерлися на радянську землю, вчинили жахливі криваві злочини. Окупованим містам і селам було заподіяно величезних матеріальних збитків. Народні промисли були знищені, багато художніх виробів українських народних майстрів стало здобиччю гітлерівських грабіжників.

Одразу після визволення Дніпропетровщини від окупантів почали працювати артіль вишивальниць у Петриківці та Царичанці. Розвивається це мистецтво у Мишуриному Розі, Апостоловому, Спаському, Покровському, Синельниковому. В Магдалинці останнім часом успішно керує гуртком вишивки при Будинку піонерів талановита Г. Я. Юрченко.

1958 року в Петриківці при артілі «Вільна селянка» відкрився цех підлакового розпису (з 1961 року — фабрика художніх виробів «Дружба»), на чолі якого став петриківський майстер Ф. С. Панко. Під його керівництвом успішно працюють в галузі підлакового розпису і станкової графіки майстри старшого покоління Г. К. Ісаєва, І. Ф. Завгородній, Н. М. Шулик, М. Т. Шишацька, Є. Я. Клюпа, Г. Я. Прудникова, Г. Є. Данилейко¹ і молоді умільці В. Д. Тезик, Н. І. Турчин, В. А. Глущенко, Л. М. Штаній, Г. М. Самарська та ін. У Придніпровську живуть, працюючи в галузі станкової графіки, З. В. Кудіш та її дочка Т. Г. Кудіш, в селі Радянці Солонянського району — Н. А. Білокінь. Петриківці Ф. С. Панко, В. І. Соколенко, П. І. Глущенко, В. І. Павленко, М. К. Тимченко і З. В. Кудіш мають досвід створення політичного плаката декоративними засобами.

Ф. С. Панко багато сил приділяв альфрейному розпису. Під його керівництвом бригада петриківських умільців прикрасила в такий спосіб їдальню та один з цехів фабрики «Дружба» в Петриківці, фойє Будинку культури в с. Хорошому Петропавлівського району. Широко відомі за межами Радянського Союзу майстри розпису по фарфору колишні жительки Петриківки сестри В. І. та Г. І. Павленко, М. К. Тимченко, В. Ф. Клименко-Жукова².

У Царичанському районі за останні роки набуло розвитку килимарство. Виробляються килими з овечої вовни, прикрашені барвистим квітковим орнаментом, килими і доріжки з вати й клаптів тканини; останні мають переважно геометричний орнамент. У Петриківці працює килимниця Г. І. Дрофа, в Шульгівці —

¹ Їхні вироби зберігаються в Дніпропетровських історичному і художньому музеях та в Київському музеї народного декоративного мистецтва.

² Розписані ними фарфорові вироби знаходяться в Київському музеї народного декоративного мистецтва і частково — в Дніпропетровських історичному і художньому музеях.

**Ювілейна ваза. Автор
А. Діброва. Баранівка.
1955 р.**

Н. А. Мироненко, в Прядівці — М. К. Самарська, К. А. Чернявська, К. С. Бабенко, в Царичанці — М. Н. Молдован, М. І. Сергієнко, в Китайгороді — М. Х. Турчак, Н. А. Гармаш.

Різьблення на дереві культивують Я. М. Манжура і В. К. Ковальов (Дніпропетровськ), у Магдалинівці — М. Н. Божко. Цікавим прикладом новаторства в цьому традиційному мистецтві є оформлення дерев'яного димаря, металевих ринв та коника на будинку М. З. Біліненко в Петриківці, а також оздоблення екстер'єрів будинків: П. В. Должкового — в Мишуриному Розі, Г. Т. Денисенка — у Васильківці.

На ювілейних виставках до 50-річчя Великого Жовтня та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна твори народних майстрів дістали високу оцінку. На республіканській виставці самодіяльного образотворчого та народного декоративного мистецтва учасники студії при Петриківській фабриці «Дружба» були нагороджені бронзовою медаллю, а керівник студії Ф. С. Панко — великою пам'ятною медаллю. Ю. В. Чернега за теракотові вироби отримав диплом третього ступеня і бронзову медаль.

У новаторстві умільців, які творчо продовжують і сміливо оновлюють традиції минулого, — запорука безперервного розвитку прикладного народного мистецтва.

ЛИСТИ ДО Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького величезна. Літ-сування було для нього мовби продовженням літературної і громадської діяльності. Воно свідчить про прогресивну роль вченого в розвитку української культури.

У Дніпропетровському історичному музеї зберігається понад 5000 листів до нього від різних осіб. Вони являють собою значний науковий інтерес.

Адресовані Д. І. Яворницькому листи І. Ю. Рєпіна, В. В. Стасова, С. І. Васильківського, М. С. Самокиша, П. К. Саксаганського, М. М. Коцюбинського, М. Л. Кропивницького, В. О. Гіляровського, М. П. Старицького, М. Ф. Сумцова, Я. П. Новицького та багатьох інших характеризують Дмитра Івановича як вченого і людину.

Пропонуємо до уваги читачів 10 листів. Вони друкуються вперше.

Тексти подаються мовою оригіналу із збереженням особливостей його стилю. Орфографію та пунктуацію здебільшого приведено у відповідність з сучасними мовними нормами, оскільки це не порушує характерних індивідуальних особливостей авторського викладу. Скорочення позначено трьома крапками у прямокутних дужках. У такі ж дужки взято пропущені в оригіналах слова. Примітки — в кінці публікації.

Публікація і примітки
О. М. Огризкіної

1

ВІД В. В. СТАСОВА¹

Петербург, 1 апреля 88 г.

Дмитрий Иванович, по Вашему желанию я писал к фотографу Баргуевскому в Ярославль и получил от него ответ по делу об издании «Музея Тарновского». ² Позвольте Вас просить, по этому поводу, заглянуть ко мне в библиотеку, когда Вам угодно, всего лучше около 2 часов дня, если Вам нужно и можно. Я Вам передам этот ответ.

Ваш всегда В. Стасов.

ВІД М. П. СТАРИЦЬКОГО

Вельмиповажний і дорогий добродію Дмитро Іванович!

А мені знов пригода, і прибув до Орла, мав замір завітати в Москву і до Вас, любий і щирий земляче, та й занепав,— лежу в ліжку і диктую, як бачите, листа до Вас моїй доньці.

Пробачте, голубе, що потурбую Вас своїм проханням, але ж [усе] затяглось вузлом і треба конче, так ось, ставлю я тут свого Богдана³ і притому нам треба мати зразки тогочасних уборів: а) жіночі (гетьманші, гетьманівни, поважної пані і поважної полячки); в) мужчині (гетьмана, генерального судді, генерального писаря і есавула), а також — с) драбанти⁴ і гайдука. Коли можете, з ласки, то пришліть малюнки—бодай пером чи олівцем накреслені, але тільки, конче, з пояснювальним текстом (про колір, про матеріал, про оздобу і інше). 2) В вересні ще вислав я в Москву в університет Миколі Іллічу Стороженку⁵ українського свого Богдана Хмельницького (на спомин) і цензурований примірник Богдана Хмельницького (на російській мові); останній—для перегляду в театральному комітеті, головою котрого і є високоповажний пан професор, чи гідна стане п'єса для імператорської сцени?

Отже і досі не маю я жодної відомості ні від комітету, ні від пана професора, чи одержані навіть ним ті книжки? Думаю, що ні,—це мене вельми турбує. Будьте ласкаві, зробіть мені сердешну послугу, довідайтесь про сю справу у Миколи Ілліча і наколи він не одібрав тих книжок, то справтесь в університеті; книжки я вислав туди посилкою, а два листи заказними.

Ще раз прошу вибачення за турбацію, що начепив Вам свою халепу.

Бувайте здорові і богові милі. Пані Заньковецька⁶ і все наше товариство шле Вам щирий уклін. Чекаю швидкої відповіді; адреса — Орел, театр. Обнімаю Вас щиро, сердешно [...]

Незрадний [...] М. Старицький.

7/XII-1898 р.

ВІД С. І. ВАСИЛЬКІВСЬКОГО⁷

О получении сего письма меня уведоми.

Мій шановний друже!

Оце тільки що вернувся з Криму та з Полтавщини, я знайшов дома два листи, єден від тебе, а другий від Маркса з коректурою твого предисловія

(правда, незакінченого). Признаюсь по правді, я диву даюсь, що Маркс зсилається на твої вимоги, прибавляючи при цьому, що ти їх виразив в дуже різкій формі. Ти мені в своєму листі кажеш, що ці вимоги виходять від Маркса, я думаю, мій друже, що в наших інтересах не треба було би задержувати друкування, і без того задужно затянутого. Діло рішається по-моєму просто: тобі хочеться розписати козака Голоту [...] і я зроблю точно, як ти мені рахуєш. І не одного, а можна й двох. Один по Лукьянову, трохи не голий*, а другого по народній думі — запорожця. А через те, що обидва по описанію не дуже схожі єден на другий (це все, що я тобі пишу, моє серце, між нами), мовчи, аж поки я не приготую другого випуску альбому⁸. А над нинішньою таблицею № XII треба зробити он який підпис: XII — тип січовика. Віньєтка: место бывшей Чертомлыцкой Сечи на р. Чертомлык [...] Так точно можна зробити і з № XIV. Хай він останеться: XIV Січовий дід (з поспольства). Сірець — поплентавши у зимовник.

Слова казати нічого, що твоя видумка дуже гарна і про прощаніє з військовим життям запорожця, йдущого танцюючим до Межигірського спаса, але я прочу до віньєтки Семену Палію проект, которого у мене є потреба розробити, і він таки у другому випуску (як допоможе нам бог), і твоє гарно і цікаве описаніє буде до діла.

А тепер, моє серце, ось що: візьми, не гаючи часу, напиши Марксу, що все діло улаштовано і упорядковано до ладу і що ти пояснювальний текст доставиш, і щоб Маркс зараз приступив до конечного друкування, оце і все.

Бажаю тобі, серце, всякого щастя і здоров'я. Прихильний і щирий до тебе Сергій.

Про себе скажу, що клята хвороба (ревматизм) не дає мені покою. Трохи було рук не одібрала. Біда та й годі.

P. S. Ось було трохи не забув. Наш альбом «Из украинской старины» не має претензій на строго науково-археологічне значення, він піде скоріш до мети малярства і естетики [...] з популярним коментарем для більшої публіки, яка не має ясного уявлення навіть про важливі моменти нашої, дорогої нам обом, України. Це я кажу про те, що ми можемо сміливо сказати: даємо ми більш, чим обіщали. [...]

Харків. 9/X-1898 р.

4

ВІД М. Ф. СУМЦОВА⁹

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Поздравляю Вас и сердечно радуюсь Вашему успеху. Пора, давно пора! И магистерство Вы заработали долгим трудом. Я сегодня только прочитал

* Козака з Паліївщини (примітка автора).

в газетах о Вашем диспуте и сегодня же получил от Вас письмо. Дай бог Вам здоровья для продолжения Ваших живых и интересных работ. Сердечно благодарю Вас за добрую обо мне память. Поклон от жены и детей. Когда будете в Харькове, не забывайте преданного Вам

Н. Сумцова.

8 мая 1901 г.

5

ВІД М. І. СТРУННИКОВА¹⁰

Дорогой Дмитрий Иванович!

Очень рад, что портрет Вам понравился. Я Вам послал копию с изменением, а оригинал находится у И. М. Поддубного. Написан он с натуры и лучше, чем копия. На оригинале он без чуба, усы закручены, трико вместо штанов. Только одна грудь на Вашем портрете осталась без изменения. Рост на обоих портретах натуральный. Илья Ефимович¹¹ написал с меня заповоржца в свою новую картину «Запорожцы едут по морю с добычей».

Шлю Вам искренний привет.

Ваш Н. Струнников.

Р. С. Поддубный в настоящее время борется в Москве в саду «Аквариум».

Херсон, 29 мая 1907 г.

6

ВІД М. І. СТРУННИКОВА І Ф. С. КРАСИЦЬКОГО¹²

Високошановний Дмитро Іванович!

До численних привітань в день Вашого ювілею 30-літньої праці на ниві української історії та красного письменства прийміть і від нас, Ваших щирих прихильників, в сей урочистий день щире вітання і бажання доброго здоров'я і многих літ на славу України!

З глибоким поважанням

Фотій Красицький,
М. Струнников.

24/XI-1913 р.

Київ.

7

ВІД І. Ю. РЕПІНА

Горячо приветствую маститого юбиляра¹³. Дружески обнимаю бессмертную душу Запорожья.

Илья Репин.

Куоккала, 22 ноября 1913 год.

ВІД П. К. САКСАГАНСЬКОГО¹⁴

1915 року,
квітня, 2.
Київ,
Жилянська, 96-2.

Любий друже Дмитре Івановичу! [...]

Як там тебе господь милує, чи далеко, батьку, бачиш? Я і жінка моя вітаємо тебе, мій орле, і низько уклоняємось. Оце підбили мене, так я знову скликаю соколят і почну своє діло. Починаю тут 30-го квітня у літньому театрі купецького зібрання. І от знову привожу у порядок всю свою роботу, декорації та бібліотеку. Думка така, щоб якомога найкраще і найправдивіше поставити діло. Зараз зупинився на одному питанні, що уже давно болячою стало. У нас, голубе мій, так буває частенько: вискочить який-небудь статистик, що у театральному ділі тяме трохи менш, ніж одна животина у апельсинах... От, наприклад, пан Русов (теж статистик), так той написав цілого реферата, як треба грати возного, і робить його трохи чи не любовником [...] Може, з боку статистики воно й так, а по-театральному інак. Ми граємо так, як нам підказує наша творчість, котра нічого спільного з статистиком не має [...]

А от до археолога-історика треба звернутись, і я звертаюсь до тебе, серденько.

Бачиш, я тільки й знаю, що возний — це щось на штам сучасного судового пристава. Возний вибирався дворянством і приводив тяжущихся до суду і назначав імущество в продаж. Оце й усе, що я знаю. А от яка його була: одяг? [...]

Якщо маєш, то або намалюй, або опиши, яка то мусить бути одіж.

На пам'ятнику Котляревському така чепуха, що дивуєшся, як згодились з тим возним. Так от моє прохання до тебе, серденько, напиши мені про це діло. Покопайся у своїх фоліантах. Мені один чоловік колись-то у Саратові, здається, [...] казав, що у нього є одіж, обіцяв дати на зразок та так і не дав. Поможі ж мені, якщо можеш, у цьому ділі.

Що думаєш робити улітку? Як стоїть справа з тим байдаком, що ти мені розказував, — викопали його з піску, чи ще й досі там? Черкни ж мені пару слів. Буду дуже тобі вдячний. Я і жінка цілуємо тебе і бажаємо здоров'я і віку довгого. Міцно стискую твою руку і застаюсь, як і перше, вірний

Опанас Саксаганський.

ВІД ОСТАПА ВИШНІ¹⁵

27/XI-1925 р., Харків.

Низько Вам кланяюсь, високоповажний і дорогий батьку Дмитре Івановичу. Не мені цінувати сімдесят літ Вашого прекрасного життя й праці великої. Од усього серця вітаю Вас, щоб жили Ви кріпко, щоб жили Ви довго, щоб збагачували культуру рідну на радість, на втіху, на користь грядущих поколінь.

Щирий і низький уклін
од Вашого Остапа Вишні.

ВІД М. С. САМОКИША¹⁶

Дорогий і високоповажний Дмитро Іванович!

Посилаю Вам на Вашу критику перший ескіз «Козаки відбивають у кримців ясир», хотів послати 2 ескізи «Бунт на Січі», та ще над ними працюю, бо тема трудна і треба її обробити докладно, отож поки що не гнівайтесь, що почав з першого ескізу. Прошу Вас, зробіть Ваші уваги і напишіть мені, якщо не так, я з охотою поправлю або добавлю, що знайдете в картині.

Як Вам цей ескіз подобається, то прошу Вас прийняти його в подарунок від мене, тільки треба його взяти під скло, бо він зроблений кольоровими олівцями [...]

Окрім того, посилаю Вам мою монографію, котра недавно вийшла у Харкові. Щиро бажаю Вам усього найкращого, а особливо здоров'я. Прошу Вас передати моє щире привітання дружині Вашій і моє сердешне подякування за те, що годувала мене й клопоталася про мене, як я був у Вас у Дніпропетровську.

З повагою і щирою пошаною
Микола Самокиш.
26 листопада 1930 р.

ПРИМІТКИ

1. В. В. Стасов (1824—1906) — видатний російський художній і музичний критик. Знавець культури українського народу, брав діяльну участь в організації художньої освіти на Україні.

2. Йдеться про колекцію В. В. Тарновського (1837—1899) — чернігівського поміщика ліберально-буржуазних поглядів. До неї входили пам'ятки

з археології, козацька зброя, рукописи. 1897 року В. В. Тарновський подарував свою колекцію музею Чернігівського губернського земства. 1925 року на його базі був створений Чернігівський державний історичний музей.

3. Йдеться про п'єсу «Богдан Хмельницький» (1887 р.) М. П. Старицького (1840—1904) — видатного українського письменника, театрального і культурно-громадського діяча.

4. Драбанти — у козачих частинах військова прислуга або почесна варта з нижчих чинів при високій особі (істор.).

5. М. І. Стороженко (1836—1906) — російський вчений, професор Московського університету, дослідник і популяризатор західноєвропейської літератури.

6. М. К. Заньковецька (1860—1934) — велика артистка і одна з основоположників українського професійного театру.

7. Автор листа С. І. Васильківський (1854—1917) — видатний український живописець-реаліст. Багато творів присвятив героїчному минулому українського народу.

8. Йдеться про підготовку до видання альбому «Из украинской старины». Малюнки академіків С. І. Васильківського і М. С. Самокиша, пояснювальний текст Д. І. Яворницького. Альбом вийшов 1900 року в Петербурзі у виданні А. Ф. Маркса.

9. М. Ф. Сумцов (1854—1922) — український фольклорист, етнограф і літературознавець, професор Харківського університету. Лист написано в зв'язку із захистом Д. І. Яворницьким магістерської дисертації, що відбувся 1901 року в Казанському університеті. На здобуття вченого ступеня дисертант подав 1-й том своєї наукової праці «История запорожских казаков».

10. Художник М. І. Струнников (1872—1945) — заслужений діяч мистецтв РРФСР. У листі йдеться про авторську копію створеного в 1906 році М. І. Струнниковим портрета під назвою «Запорожець», натурою для якого правив відомий борець І. М. Піддубний. Полотно експонується в Дніпропетровському історичному музеї.

11. І. Ю. Рєпін (1844—1930) — великий російський художник, творча діяльність якого була зв'язана з Україною. Багато творів він присвятив Україні, серед них славетні «Запорожці» (1881 р.), де для образу писаря позував Д. І. Яворницький.

12. Ф. С. Красицький (1873—1944) — український радянський живописець і графік. Автор жанрових картин, портретів, серед яких портрет Д. І. Яворницького, що експонується в Дніпропетровському художньому музеї.

13. Привітання з приводу 30-річчя наукової діяльності Д. І. Яворницького.

14. П. К. Саксаганський (1859—1940) — великий український актор і режисер.

15. Остап Вишня (псевдонім Губенка Павла Михайловича; 1889—1956) — видатний радянський письменник, сатирик і гуморист.

16. М. С. Самокиш (1860—1944) — видатний український радянський живописець-баталіст і графік. Згаданий ескіз «Козаки відбивають у кримців яsir» експонується в Дніпропетровському історичному музеї.

ОСОБИСТИЙ ФОНД СТАРИХ БІЛЬШОВИКІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

Документи, спогади, листи, фотографії, нагородні знаки... Вони доносять до наших сучасників безсмертну славу старих більшовиків, відважних синів і дочок народу.

Фонд старих більшовиків ми почали комплектувати в після-воєнні роки, коли перед колективом науковців музею виникло завдання відкрити експозиційний відділ історії радянського суспільства, в якому мали дістати висвітлення головні події, що сталися з 1917 року до наших днів. Це завдання виявилось не-легким.

За довоєнних років у Дніпропетровську був музей Революції, що мав багатющі матеріали з історії Великого Жовтня, громадянської війни й соціалістичного будівництва. Та всі унікальні документи і речові матеріали в період тимчасової окупації міста було знищено фашистськими загарбниками. Після війни науковцям Дніпропетровського історичного музею довелося створювати відповідну експозицію. До 50-річчя Радянської влади створено по суті нову експозицію. Одна з провідних її тем — участь діячів нашої партії в революційних подіях на Катеринославщині.

В короткому огляді неможливо розповісти про все, спинимось лише на деяких матеріалах з особистого фонду старих більшовиків, який налічує близько 240 справ. Він комплектується в основному документами, спогадами, листами, нагородними знаками, фотознімками, речовими пам'ятками. Деякі з них дуже важливі для вивчення історії краю. Це, насамперед, особисті справи Василя Кузьмича Аверіна, Нестора Макаровича Левенка, Федора Володимировича Чорного, Германа Даниловича Юхневича, Ганни Павлівни Колядинської.

Відомо, яку важливу роль у революційних подіях на Катеринославщині відіграв В. К. Аверін (1884—1945), стійкий більшовик-ленінець, член партії з 1904 року.

Робітник Брянського заводу, він змолоду, ще в дореволюційні роки, виявив уміння просто й дохідливо роз'яснювати товаришам по праці й долі їхні класові інтереси, вести їх за собою. Організаторський хист В. К. Аверіна особливо розгорнувся в період боротьби за владу Рад на Катеринославщині. В грудні 1917 року він очолив Військово-революційний штаб, який керу-

вав підготовкою збройного повстання в місті. Неодноразово його обирають депутатом Ради робітничих і солдатських депутатів, членом Катеринославського губревкому. В 1918 році він стає членом Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України, а в 1919 році — членом ВУЦВКу, головою Реввійськради IX армії та Реввійськради Катеринославського укріпленого району.

З документів, які знаходяться в справі В. К. Аверіна, згадаймо тут ті, що зв'язані з його діяльністю депутата Ради робітничих і солдатських депутатів у буремні роки революції та громадянської війни. Вивчаючи їх, ми довідуємось про кілька промовистих подробиць революційних буднів на Катеринославщині в найбільш напружений період класової боротьби, що припав на квітень-грудень 1917 року. Перед нами довідка, яка засвідчує, що Рада робітничих депутатів Катеринослава доручає своєму депутатові В. К. Аверіну врегулювати питання про розмінну монету на заводі Гантке (тепер завод ім. К. Лібкнехта). Це було влітку 1917 року¹. В документі, виданому бюро Катеринославського губернського революційного комітету 16 листопада 1917 року за № 10519, зазначено, що «т. Аверін — член Катеринославського комітету — делегується в Олександрівськ² для з'ясування питання про доставку в м. Катеринослав з тилової автомобільної майстерні автомобільного приладдя». З іншого паперу, датованого 5 листопада 1917 року, дізнаємося, що Аверін делегується губревкомом до Олександрівська як емісар з питань Робітничої ради³.

Виїзди В. К. Аверіна в різні пункти Катеринославщини були не випадкові. Під другорядними офіційними приводами відряджень крилося щось багато важливіше. Йшлося про встановлення тісних зв'язків з місцевими більшовицькими організаціями і розв'язання питань підготовки до збройного повстання проти гайдамаків.

Після встановлення Радянської влади в Катеринославі В. К. Аверін як начальник Військовореволюційного штабу вживає рішучих заходів до роззброєння контрреволюційних сил. Так, у січні, а потім вдруге в березні 1918 року він наказує так званому сердюцькому отамана Орлика полку здати зброю комендантові ст. Катеринослав для відправки її на фронт. «В противному разі невиконання наказу буде розглядатися як протидія Радянській владі»⁴.

¹ ДІМ, арх. № 2351/20.

² Тепер — м. Запоріжжя.

³ ДІМ, арх. № 2351/4.

⁴ ДІМ, арх. № 2351/16.

Безперечно, такі письмові джерела дають можливість повніше відчувати характер того історичного періоду, до якого вони належать.

Комуністи завжди надавали великого значення діяльності профспілок. В. І. Ленін назвав їх школою управління і господарювання, школою комунізму. Матеріали, представлені в експозиції музею, висвітлюють роботу більшовиків у цих масових організаціях трудящих. В особистій справі Нестора Макаровича Левенка (1887—1963), члена партії з 1912 року, є посвідчення про те, що він — член центрального правління профспілки металістів. Тут же документи про його участь у Всеросійській конференції металістів. Серед них—своєрідна «подорожня» для поїздки до Петрограда на конференцію:

«Дано це Нестору Макаровичу Левенку, що йому як командированому в м. Петроград професіональною спілкою металістів міста Катеринослава та його околиць для участі у Всеросійській тарифній конференції металістів, яка має відбутися 14 жовтня ц. р., дозволяється виїзд до Петрограда».¹

Не можна не звернути уваги на той факт, що в жовтні 1917 року сила й авторитет передового загону пролетаріату — робітників-металістів так зросли, що навіть місцевий представник буржуазного Тимчасового уряду — губернський комісар — був змушений дати згоду на виїзд до Петрограда більшовика Н. М. Левенка.

Член партії з 1916 року Федір Федорович Рязанов² був делегатом Першого з'їзду комуністів України. Він пройшов суворий шлях революційної боротьби, працюючи на заводах Брянському (тепер ім. Г. І. Петровського), Шодуар «А» (тепер — ім. В. І. Леніна), серед залізничників станції Катеринослав. Червоногвардієць Ф. Ф. Рязанов — учасник боїв за владу Рад. В лавах Червоної Армії він виріс з рядового бійця до заступника начальника політвідділу з'єднання.³ Мандат № 37 засвідчує, що Ф. Ф. Рязанов у жовтні 1918 року брав участь (з правом дорадчого голосу) в роботі конференції більшовиків Донецько-Криворізького басейну⁴, був членом Фабрично-Чечелівського районного комітету партії більшовиків⁵, членом губернського комітету КП(б)У⁶.

¹ ДІМ, арх. № 3843.

² Зараз персональний пенсіонер союзного значення.

³ ДІМ, арх. № 2399.

⁴ ДІМ, арх. № 2043.

⁵ ДІМ, арх. № 2046.

⁶ ДІМ, арх. № 4662.

Серед інших документів фонду старих більшовиків треба назвати справу Горпини Костянтинівни Губанової¹, активної комсомолки, члена партії з 1919 року, учасниці боротьби за владу Рад у Катеринославі. Під час громадянської війни вона була залишена в загарбаному ворогом місті для підпільної роботи. В справі зберігаються два мандати, виготовлені на тканині. Г. К. Губанова зашивала їх в одяг, вирушаючи на виконання відповідальних завдань. Це мандат № 232, з якого дізнаємось про те, що «тов. Губанова командирується в Мелітополь для нелегальної роботи в тилу ворога». Документ завірено печаткою Катеринославського губкому КП(б) України. Другий мандат, від 16 липня 1919 року, засвідчує, що Г. К. Губанова делегується на фронт в Запоріжжя-Кам'янське від губревкому². З метою конспірації їй було видано паспорт на ім'я А. К. Петренко.³

Серед документів хороброї підпільниці часів громадянської війни — посвідчення про те, що Горпина Костянтинівна пройшла курс навчання розвідника в 58 стрілецькій дивізії XIII армії⁴.

Федір Володимирович Чорний (1894—1956), комуніст з 1917 року, слюсар прокатного цеху Брянського заводу, був членом штабу Червоної гвардії, Військово-революційного штабу заводу, депутатом Ради робітничих і солдатських депутатів. Він був особливим уповноваженим ЦК партії на Південному фронті, членом трійки по ліквідації бандитизму, брав діяльну участь у відбудові вугільних шахт Донбасу. Як працівник губернського раднаргоспу Ф. В. Чорний в напружені дні боїв з денікінцями на підступах до міста влітку 1919 року багато зробив для постачання червоноармійським частинам усього потрібного для бою і перемоги⁵.

Цікаво відзначити і ті документи Ф. В. Чорного, в яких йдеться про його партійну роботу в 1922 році, коли він був призначений на пост заступника голови комісії по боротьбі з хабарництвом, крадіжками, зловживаннями і безгосподарністю. В одному з документів читаємо, що Ф. В. Чорному надається право в разі виявлення ним вищезгаданих злочинів притягати винних до судової відповідальності, а в необхідних випадках накладати арешт на підприємство або установу⁶.

¹ Зараз персональний пенсіонер союзного значення.

² ДІМ, арх. № 3747, 3748.

³ ДІМ, арх. № 3749.

⁴ ДІМ, арх. № 3769.

⁵ ДІМ, арх. № 5301.

⁶ ДІМ, арх. № 5297.

Герману Даниловичу Юхневичу (1885—1949), комуністові з 1920 року, робітникові Брянського заводу, доводилось працювати і в профспілках і на господарських ділянках. Згадаймо 1920 рік... Тяжку розруху переживала країна. В Катеринославі завмерли майже всі промислові підприємства. В ті тяжкі часи рішенням Катеринославського губвиконкому¹ був тимчасово законтсервований і Брянський завод. Для того, щоб здійснити це рішення технічно грамотно, було утворено комісію з представників губвиконкому, губпрофради та райкому Всеросійської спілки робітників металістів; останню представляв Г. Д. Юхневич. У протоколі засідання комісії від 13 травня 1920 р. записано: Брянський завод закрити 18 травня; з 19 по 21 травня провести переєстрацію робітників. Ледве-ледве жевріло виробниче життя лише в двох цехах — силовому і мостовому. Треба було терміново відбудувати міст через Дніпро, щоб переправити Першу Кінну армію, яка прямувала на польський фронт, а для цього потрібна була продукція мостового цеху. І комісія подбала про виконання важливого замовлення. Міст полагодили вчасно.

Г. Д. Юхневич разом з цим працював у колегії губернського ревтрибуналу, допомагав в організації відділів трибуналу на місцях². У травні 1921 року він призначається керуючим Катеринославськими об'єднаними заводами групи «Б»³, трохи пізніше, як свідчать документи його особистої справи, очолює Дніпровський металургійний (нині ім. Ф. Е. Дзержинського) завод⁴, посідає інші відповідальні пости в промисловості. Вихованець ленінської партії, він сумлінно виконує всі її доручення.

Почуття гордості за звання комуніста переповнює серце кожного, хто ознайомиться з документами Ганни Павлівни Колядинської (1898—1965), члена партії з 1919 року. В період австро-німецької окупації Г. П. Колядинська працювала в підпіллі як член бюро Залізничного райкому. В Червоній Армії вона була медичною сестрою. Незабаром вона стає одним із керівників жіночого руху на Катеринославщині. В документі, виданому Катеринославським губкомом партії в 1920 р. за № 532, зазначено, що Г. П. Колядинська є «організатором в Чечелівському районі роботи серед жінок, їй надається право обслідувати всі установи району»⁵. Її неодноразово обирають делегаткою все-

¹ ДІМ, арх. № 3556.

² ДІМ, арх. № 3556.

³ ДІМ, там же.

⁴ ДІМ, там же.

⁵ ДІМ, арх. № 2053.

союзних нарад по роботі серед жінок¹. Ганна Павлівна була знайома з Надією Костянтинівною Крупською.

Багато революційних подій на Катеринославщині пов'язано з ім'ям Серафими Іллівни Гопнер. У фондах музею зберігаються її фотографії, особисті документи. Серафима Іллівна була делегатом XI та XII з'їздів КП(б)України, неодноразово обиралась в члени ЦК КП(б)У² і в члени ВУЦВКУ³. Документи розповідають про її активну участь у роботі Комінтерну⁴.

В 1960 році П. С. Яшин, М. Г. Прохоров, І. М. Ільїнський, М. Л. Рухман та інші ветерани партії гаряче поздоровляли Героя Соціалістичної Праці, доктора історичних наук С. І. Гопнер з 80-річчям з дня народження.⁵

Про таких жінок, як С. І. Гопнер, Г. П. Колядинська, Володимир Ілліч говорив у грудні 1920 року в привітальній телеграмі Всеросійській нараді губжінвідділів: «Участь жінок у партійній і радянській роботі набуває гігантського значення саме тепер, коли війна закінчилась, і мирна організаторська робота висунулась,— сподіваюся, на довгий час,— на перший план. А в цій роботі жінки повинні відіграти першу роль, і вони, звичайно, відіграють її»⁶.

Комплектування фонду старих більшовиків продовжується. Поповнення його корисне для історичної науки.

¹ ДІМ, арх. № 4668, 2052.

² ДІМ, арх. № 4651, 4652, 4656.

³ ДІМ, арх. № 4655, 1547-а.

⁴ ДІМ, арх. № 1551.

⁵ ДІМ, арх. № 3046.

⁶ В. І. Ленін. Твори, вид. IV, т. 31, стор. 412.

ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ НАГРУДНІ ЗНАЧКИ ТА НАГОРОДНІ ЗНАКИ

Радянські нагрудні значки появились в перші повоєнні роки. Великий Жовтень знищив систему привілеїв, яка існувала в царській Росії. В інтересах трудового народу, соціалістичного ладу була створена нова нагородна система. В складних і тяжких умовах господарської розрухи і громадянської війни народилася чудова традиція — нагороджувати радянських людей, які відзначилися в боротьбі за владу Рад, за побудову соціалістичного суспільства. Крім урядових орденів та медалей, в країні почали випускати нагрудні значки, якими нагороджували за високі успіхи у виконанні державних планів і урядових завдань. Разом з тим набували поширення і різні пам'ятні значки, присвячені окремим важливим подіям в житті країни. В колекції Дніпропетровського історичного музею є рідкісні екземпляри.

1918 рік... Реввійська рада республіки ухвалює вжити заходів до того, щоб форма одягу воїна Країни Рад підкреслювала його приналежність до Червоної Армії та службовий стан.¹ З цією метою був виготовлений нагрудний знак у вигляді п'ятикутної зірки, покритої червоною емаллю й увінчаної зображенням лаврової та дубової гілок. В центрі зірки — емблема: плуг і молот. Один такий нагрудний знак, виготовлений із срібла, належав активному учасникові громадянської війни С. В. Кучеренкові і тепер експонується в музеї.²

Унікальним є пам'ятний значок, виготовлений в Москві робітниками Красної Пресні для делегатів III конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (табл., фото № 1).³ Він має форму п'ятикутної зірки, в центрі — зображення погруддя В. І. Леніна. На проміннях зірки напис: «Да здравствует III конгресс III Коминтерна и его вождь тов. Ленин!» На звороті значка напис: «Делегату III конгресса III Коминтерна. Июль 1921 год». В центрі кола — «От Красной Пресни». Якщо врахувати, що на III конгресі Комінтерну (22 червня—12 липня 1921 року) було 605 делегатів з 52

¹ Иллюстрированное писание обмундирования и знаков различия Советской Армии. Артиллерийский музей. М., 1960, стор. 2.

² ДІМ, арх. № 4526.

³ ДІМ, арх. № Вр.76.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Перші радянські нагрудні значки.

країн, в тому числі 72 делегати від Комуністичної партії нашої країни¹, то слід зробити висновок, що більшість значків було вивезено за кордон.

У колекції музею є нагрудні значки червоногвардійців, випущені здебільшого за рішенням місцевих органів влади. Всі вони дуже відмінні формою і розмірами. Хоча на значках викарбовано дати «1917—1918» або «1917—1919», але виготовлені вони і вручалися колишнім червоногвардійцям на ознаменування десятих або п'ятнадцятих роковин Радянської влади. Значки — з латуні, бронзи або срібла: останні зроблені на Московському та Ленінградському монетних дворах.

Срібний значок червоногвардійця Д. Г. Сєвєрова має вигляд овального лаврового вінка. В центрі на фоні білої емалі — п'ятикутна червона зірка, внизу напис: «Вся власть Советам». На зображенні червоного прапора — напис: «Герою ревдвижения» і на стрічці — дати: «1917—1918»² (табл., фото № 2).

Інший срібний значок, який належав червоногвардійцю Л. О. Беспалову, членові КПРС з 1914 року, теж має овальну форму і покритий білою емаллю. В центрі зубчасте колесо, в якому на фоні заводських корпусів зображено червоногвардійця, озброєного гвинтівкою і гранатою, тут же — кулемет і напис: «Партизану-красногвардейцу». Зверху — зображення червоного прапора з написом: «Смерть контрреволюции». Знизу — дати: «1917—1919»³ (табл., фото № 3).

Бронзовий червоногвардійський значок члена КПРС з 1920 року С. М. Логвинова — овальної форми, ажурний. На фоні білої емалі в колі зубчастого колеса рельєфне зображення заводського корпусу, червоногвардійця з гвинтівкою і червоного прапора з написом: «Герою ревдвижения». Знизу зображення снопа і кулемета. На червоній стрічці дати: «1917—1918»⁴ (табл., фото № 4). Такий самий значок, але трохи більшого розміру належав бійцеві Першої Кінної армії, учасникові громадянської та Великої Вітчизняної воєн, капітану Н. М. Білогуню⁵ (табл., фото № 5).

Червоногвардійські значки з емальованим покриттям, виготовлені з міді й бронзи, належали активним учасникам боротьби за владу Рад на Катеринославщині В. С. Будинському, В. М. Купневському, І. П. Юхневичу, Н. К. Герасименкові та

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 44, стор. 524.

² ДІМ, 1-4550.

³ ДІМ, 1-4143.

⁴ ДІМ, 1-3848.

⁵ ДІМ, 1-3863.

Н. Євтушенкові. Один з них відтворено на таблиці, фото № 6. Своєю формою він істотно відрізняється від описаних вище. В обрамленні лаврового вінка з перехрещеними гвинтівкою і шаблею на накладній п'ятикутній зірці—заводські корпуси і проміння сонця та постать робітника-червоногвардійця з прапором у руці.

На прапорі напис: «Партизану и красногвардейцу». Знизу на червоній стрічці — дати: «1917—1919»¹.

Оригінальним є срібний значок М. Л. Рухмана, члена КПРС з 1914 року. Значок овальної форми. Він символізує відродження індустрії в країні Великого Жовтня. На фоні доменних печей і металевих конструкцій зображено постать робітника, котрий тримає в руках пропелер і ковальські щипці, у яких затиснуто розпечений метал. Зліва — картина плавки, на ній літери: ВСРМ (Всероссийский союз рабочих металлистов). На прямокутній пластинці, покритій блакитною емаллю, дати: «1917 — 1927». На стрічці вигравійовано прізвище: «Рухман»² (табл., фото № 7).

М. Л. Рухману належав і значок «Герою труда». На срібному прямокутнику на фоні фабрик і заводів — постаті двох робітників: один зображений з молотом, другий — з піднятим вантажем. Внизу напис: «В день 5-летия ВСРМ — 10.07 1922 г. Випуск Л.М.Д». (тобто Ленінградського Монетного двору). На звороті вигравійовано: «тов. Рухману от Екатеринославского ВСРМ» (табл., фото № 8).

В колекції зберігається овальної форми червоноармійський значок на честь 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. На ньому вгорі зірочка з проміннями, в центрі — прапор з девізом: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» Напис: «X лет Октябрьской революции». Форма цього латунного значка була затверджена Раднаркомом СРСР та Наказом Реввійськради СРСР за № 603 від 30 лютого 1927 року³ (табл., фото № 9).

До 10 роковин Великого Жовтня учасники громадянської війни на Катеринославщині М. Л. Рухман, В. В. Тржасковський, Г. А. Мартиненко, І. М. Фішкін, І. Я. Семенов, Н. І. Варлен та інші були нагороджені значками. Овальної форми, срібні або латунні, вони мають вигляд вінка з колосків. У центрі — перехрещені гвинтівка та держак від прапора з написом: «Смерть контррево-

¹ ДІМ, 1-4142.

² ДІМ, 1-3901.

³ ДІМ, 1-4802.

люції»; знизу на стрічці: «Красногвардейцу — 10 годовщина Октябрьской революции»¹ (табл., фото № 10).

Серед колекції значків, випущених в роки перших п'ятирічок, є також рідкісні екземпляри. В тому числі бронзовий значок Н. О. Карташова у формі кола з пластинкою, на якій рельєфне зображення доменних печей і напис: «Лучшему доменщику СССР». Знизу вигравійовано напис: «Всесоюзный конкурс 1932 г.»²

Бронзовий значок М. О. Парфенова «Лучшему машинисту СССР» являє собою зображення зубчастого колеса. В центрі зірочка, від якої смугами розходяться промені; на них написи: «Правда», «ЦК желдор», «НКПС», «Гудок». Знизу — силует паровоза³. Інший нагрудний значок, який належав Л. С. Колядинському, теж має вигляд зубчастого колеса, але воно підвішене на ланцюжкові. По центру — зображення паровоза, зліва — відкритий семафор; уся композиція обрамлена серпом і молотом. По колу вигравійовано: «Кращому ударнику від політехнікуму», а на звороті — «Помдиректора Колядинському Л. С. 26.IX 1931 р.». Цей бронзовий значок виготовлено в залізничному політехнікумі м. Дніпропетровська⁴.

Цікаві ювілейні нагрудні знаки «XV лет ВЧК-ГПУ 1917—1932» (№ 1510) та «Заслуженный работник НКВД» (№ 2166). Обидва належали працівникові НКВД О. О. Дмитрієву. Перший з них — срібний, оксидований, еліпсоподібної форми, з ребристою поверхнею, вгорі — дати: «1917—1932». В центрі меч, схрещені серп і молот і цифра «XV», обрамлені стрічкою з написом «ВЧК-ГПУ». Держак меча, серп і молот, а також стрічка покриті позолотою, цифра «XV» — червоною емаллю⁵. Другий знак — такої ж форми та кольору, з ребристою поверхнею. В центрі на фоні червоної емалі — проміння сонця, меч, серп і молот, обрамлені червоною стрічкою з написом «НКВД». Серп, молот і держак меча позолочені. Цей знак заснований постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 31 жовтня 1940 року за № 2197 і оголошений наказом НКВД СРСР № 1007 від 6 листопада 1940 року⁶.

14 листопада 1939 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову про впорядкування виготовлення нагрудних значків,

¹ ДІМ, 1-3902; 3890; 4907, 3757, 3709; 5154.

² ДІМ, 1-4182.

³ ДІМ, 1-4700.

⁴ ДІМ, 1-5443.

⁵ ДІМ, 1-3971.

⁶ ДІМ, 1-3964.

якими нагороджуються передовики виробництва, відмінники народної освіти, охорони здоров'я, культури та ін. Таких значків у нашій колекції вже зібрано багато.

Значки нагрудні — це своєрідна частка історії. Музей і далі продовжуватиме комплектування колекції. В найближчі роки передбачається видати ілюстрований каталог значків і знаків, який, слід сподіватися, буде корисний усім, хто цікавиться історією.

МОВОЮ ПЛАКАТА

Радянський політичний плакат, народившись у вогні запеклих битв за перемогу революції та утвердження нового, радянського ладу, одразу став одним з дійових засобів впливу партії на громадську думку. Плакат викривав чужу трудящим ідеологію буржуазного світу, вчив ненависті до ворогів соціалістичної Вітчизни, кликав на подвиги борні й будівничої праці.

«Кожен, хто зриває цей плакат або заклеює його афішею, робить контрреволюційну справу» — такий напис можна було прочитати на багатьох плакатах часів громадянської війни.

М. І. Калінін у 1942 р. писав: «Плакат — це теж є живопис, але живопис, який має свої особливості; малюнок повинен впадати в око, привертати до себе увагу. Якщо дозволене таке порівняння, то я б сказав, що картина — це пропаганда, а плакат — агітація»¹. Соціально значним і корисним мистецтвом назвав плакат О. М. Горький.

З перших днів свого народження мистецтво радянського плаката стало масовим у найповнішому розумінні цього слова, справді всенародним. Плакат можна було побачити у найбільш віддалених куточках країни, він переходив і лінію фронту, і кордони республіки. Гнівню й пристрасно картав плакат старий світ гноблення та експлуатації, нещадно бив усіляких ворогів Країни Рад. Його сила й переконливість мали джерелом незаперечну життєву правду, неспростовну логіку фактів.

Перші радянські плакати появились 1918 року. Спочатку в них було щось від лубочних картинок, але поступово почерк художників змінюється, стає більш впевненим, лаконічним, чітким. Поряд з кольоровими випускались і чорно-білі плакати, — останні, коли доводилось негайно відгукнутись на якусь актуальну подію.

В країні видавалося мало газет і журналів, не було радіо і кіно. Мільйони трудящих були неписьменними. Тому плакати і набули такого значення — вони були дохідливі, зрозумілі масам.

¹ М. И. К а л и н и н. Об искусстве и литературе. ГИХЛ, М., 1957, стор. 186.

Художники і поети, які співробітничали в Російському телеграфному агентстві (РОСТА),— першим з-поміж них слід назвати Володимира Маяковського,— заснували славнозвісні «Вікна РОСТА». Ці «Вікна» являли собою оперативні випуски малюнків, інколи серій малюнків, що супроводжувались написами, прозовими чи віршованими. Швидко зростала майстерність авторів цих творів — Д. Моора, В. Дені, М. Черемних та інших. Кращі плакати тих літ такі правдиві, що витримали випробування часом і зберегли своє значення до наших днів як живі документи минулого.

Фонд радянських плакатів Дніпропетровського історичного музею (понад 900 примірників) відображає всі періоди історії радянського суспільства: громадянську війну, відбудову народного господарства, індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, Велику Вітчизняну війну 1941—1945 років і післявоєнне життя. Комплектувався фонд плакатів з різних джерел. Частина експонатів одержано від Ленінградського музею Жовтневої революції, Державного музею Революції в Москві, Київського історичного та інших музеїв. Декотрі придбано поодиноці шляхом пошуку і збирання. Ми не маємо на меті аналізувати творчість художників-плакатистів, обмежємось лише характеристикою окремих груп плакатного фонду історичного музею.

Інтерес викликає яскравий плакат одного з фундаторів радянського мистецтва плаката художника П. О. Апсита (Петрова) «Год пролетарской диктатуры; октябрь 1917 — октябрь 1918»¹, виданий у 1918 році ВЦВК (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом). На плакаті — зображення робітника з червоним прапором і селянина. Їх союз символізує непереможність справи Великого Жовтня, міцність основи нового ладу. У цьому глибоко змістовному творі відчувається подих революційної героїки.

Молода республіка Рад, перебуваючи у вогненному кільці, напружувала всі сили, щоб відстояти здобутки Жовтня, дати відсіч інтервентам і білогвардійщині. В цих умовах важливо було пробуджувати й підносити класову свідомість трудящих. Виданий 1918 року в Москві плакат «Обманутым братьям»² звертається до тих затурканих, політично відсталих солдатів, які через свою несвідомість опинились у чужому таборі, а також до силоміць мобілізованих. Плакат закликає їх перейти на бік Радянської влади. Малюнок, що символічно зображує багатоголову гідру

¹ ДІМ, арх. № 1309.

² Там же, арх. № 1311.

П. Аписит. «Обманутымъ братьямъ». 1918 р.

контрреволюції, супроводиться віршованим текстом. Полум'яні слова Дем'яна Бєдного звучать як наказ:

Смерть гадам! Бейте их всех до единого!
Покончив с проклятыми гадами
В одиночку, полками, отрядами,
Избавясь от гнета господской орды,
Все в братские наши вступайте ряды.

В 1919 році видавництво ВЦВК випустило мальовничий плакат «Народы всего мира приветствуют Красную Армию»¹. На глядача дивиться червоноармієць з гвинтівкою і червоним прапором в руках. Під ногами в нього розчавлена царська корона. Люди праці вітають воїна революції і в його особі — всю Червону Армію.

Популярна тема плакатів перших пожовтневих років — викриття реакційної суті духовенства і куркулів, які робили ставку на відновлення старого ладу. Цьому присвячений плакат, виданий 1919 року десятима мовами: «Цар, піп та куркуль»². Один примірник його українською мовою є в нашому фонді. Всі сили старого світу об'єднуються проти Рад, хочуть знов уярмити народ, повернути владу капіталістам і поміщикам. Серед цих сил одна з найнебезпечніших — глитаї. Текст плаката закінчується словами: «Товариші селяни! Гоніте в потилицю куркулів-кровопивців».

Велика кількість плакатів перших років Радянської влади пропагує ідею культурної революції на селі. Вони закликають трудівників до навчання. Видавництво агітаційно-освітнього товариства Всеросійського бюро військових комісарів випустило плакат «Организируйте избы-читальни»³. Зміст малюнків підсумовано в словах: «Ученье — свет, неученье — тьма. Знание есть сила». Кожна людина, нагадує текст, має змогу отримати книгу, аби довідатись, що діється навкруги. Не можна в наші дні жити без книги, а без газети — поготів. Коли газета прибуває у село, в хаті-читальні збираються мешканці й уважно слухають, що там написано. Наука і культура стали надбанням народу, і плакат вчить щедро черпати з цієї скарбниці.

У похід за знаннями кликав і інший плакат Державного видавництва, випущений у 1920 році: «К свету и знанию, юные про-

¹ ДІМ, арх. № 1304.

² Там же, арх. № 1306.

³ Там же, арх. № 2015.

летарии»¹. Він складається з чотирьох картинок, доповнених пояснювальним текстом.

З переходом країни на рейки мирного будівництва перед плакатистами постало нове завдання — допомагати партії і державі у відбудові народного господарства. Багато плакатів цього часу присвячено таким проблемам, як виховання нового ставлення до праці, захист соціалістичної власності і боротьба з пережитками минулого в свідомості людей. З надзвичайною гостротою постали питання боротьби з розрухою, відбудови промисловості і сільського господарства. Саме вони посіли провідне місце в тематиці політичного плаката тих років. Характерний, наприклад, плакат, який проголошує: «Только тесный союз рабочих и крестьян спасет Россию от разрухи и голода»². Випущений Державним видавництвом у 1920 році, він з виразним лаконізмом формулював найближче завдання робітників і селян — спрямувати всі зусилля на подолання голоду й господарської розрухи.

Відома роль плаката в період колективізації сільського господарства. Ще в 1927 році, до 10-річчя Великого Жовтня, художник К. Єлисеєв створив плакат: «Что дал деревне Октябрь?»³. Це схвильована розповідь про паростки нового на селі: на колгоспні лани прийшов трактор, відкрилися хати-читальні. Малюнок наочно ілюструє думку, висловлену у вірші Дем'яна Бєдного.

Навек покончено с помещиком, царем,
Со всею нечистью, со всем инвентарем
Насилья, темноты и бедноты суровой.
Жизнь деревенская крепка иной основой.
Крестьяне! С праздником! С Великим Октябрем!
С десятилетьем жизни новой!
Да здравствует Союз Рабочих и Крестьян!
Заветы Ленина — да здравствуют вовеки!

У 1933 році набув поширення плакат В. Дені і М. Долгорукова «Пятилетний план»⁴ — талановита праця, в якій оспівано успіхи індустріалізації та дошкульно висміяно зарубіжних буржуазних «пророків», які називали наш перший п'ятирічний план «утопією». Робітник тримає книгу «Пятилетний план 1928 г.». А поруч на фоні доменних печей — прапори з написами «5» за «4» (тобто п'ятирічку за чотири роки), «Индустриализация СССР» та ін. Йдеться про вже здійснене, про накреслення партії, пере-

¹ ДІМ, арх. № 2006.

² Там же, арх. № 2030.

³ Там же, арх. № 2028.

⁴ Там же, арх. № 3231.

В. Дені і М. Долгоруков. «5 в 4». 1933 р.

творені в життя. Плакат мовби запитує: ну, то що ж лишилося від сичання недоброзичливців? У композиції відчувається усміхненість, спокійна впевненість у завтрашньому дні Батьківщини.

В наступні роки мистецтво плаката збагачується новими темами і сюжетами. Воно популяризує рух раціоналізаторів, соціалістичне змагання, передові методи організації праці на виробництві, славить людей, які досконало оволоділи технікою. Плакат С. Кулішова і Б. Малкіна «За социалистическую рационализацию»¹ поетизує творче ставлення робітників до праці.

Вірно служило Батьківщині мистецтво плаката в роки Великої Вітчизняної війни. Патетичні аркуші Кукриніксів, І. Тоїдзе, В. Іванова, В. Корецького, Л. Голованова, М. Соловйова та інших майстрів можна було бачити скрізь: на фронтових дорогах і в партизанському краї, на вулицях блокованого Ленінграда і в цехах уральських заводів. У фондах музею зберігається декілька плакатів цього періоду. Серед них — «Беспощадно разгромим и уничтожим врага»², «Наполеон потерпел поражение, то же будет с зазнавшимся Гитлером!»³ (автори — художники Кукринікси). Того ж 1941 року видавництво «Искусство» випустило плакат О. Кокорекіна «Бей фашистского гада»⁴. Головна ідея цих творів — ми переможемо, наша мужність — безмежна, ворога буде розбито.

Аркуш П. Мальцева видання 1941 року закликав: «Усилим фонд народной обороны своим советским трудовым рублем. Бойцам на фронт орудья и патроны, и самолеты стаями пошлем». Малюнок з великою силою відбив патріотичне піднесення, що охопило радянських людей з настанням воєнного лихоліття, коли вірність Батьківщині проходила сувору перевірку. Воно промовляє в постаті робітника, який тримає в піднятій руці радянські карбованці, у виразі обличчя жінки, котра здає в фонд оборони коштовні речі.

Про жахливі злочини, що їх чинили гітлерівці на тимчасово окупованій території, гнівно розповідає плакат художника Л. Голованова «Мсти немецким псам!»⁵. Загарбники жорстоко розправляються з мирним населенням. Зима. Фашисти стоять біля закатованої ними жінки. На передньому плані — діти. Текст до плаката взято з листа на фронт бійцю Галкіну: «...Добрались

¹ ДІМ, арх. № 2026.

² Там же, арх. № 2005.

³ Там же, арх. № 1999.

⁴ Там же, арх. № 1998.

⁵ Там же, арх. № 3988.

немецкие звери и до вашей хаты. Забрали весь скарб, вытолкнули вашу жену Настю Галкину вместе с детьми, но тут жену вашу Настю сразила насмерть немецкая пуля... Старшая Оля и сынок Ваня заплакали, но Настя их больше не слышала...» Цей трагічний людський документ у поєднанні з малюнком вчив наших воїнів науки ненависті.

Фашисти не тільки грабували й вбивали, вони з окупованих районів виганяли радянських людей в Німеччину на рабську працю. Цій темі присвятив свій плакат художник В. Корецький: «Воин Красной Армии, спаси нас от фашистского рабства!»¹.

І. Тоїдзе в 1942 році створює плакат «Отстоим Кавказ!»². На плакаті зображені матрос Чорноморського флоту і піхотинець у наступі. Їх обличчя зосереджені, сповнені рішучості й відваги. Воїнів двоє, але глядач відчуває, що за ними — сила і міць всієї Радянської Армії. Славній епопеї форсування Дніпра присвячений плакат художника В. Іванова (1943 р.) «Пьем воду родного Днепра»³. Воїн з боями дістався до великої ріки і зачерпнув з неї води. Радісна посмішка світиться на його обличчі. Але це лише мить — попереду нові битви... В тому ж році В. Іванов малює плакат «На Запад!»⁴. Ми бачимо воїна, який прикладом гвинтівки збиває дорожний показчик: «Nach Osten» («На Схід»), прибитий німцями до дерева.

Плакатисти не обминули увагою і трудові подвиги радянських патріотів у тилу. В. Корецький створює 1944 року плакат «Не спасутся фашисты-гады от снарядов нашей бригады»⁵. Цьому ж авторові належить також плакат (1945 р.) «Прицел у нас один — Берлин!»⁶. Радянський солдат і жінка тримають в руках снаряд. У роки Вітчизняної війни жінки взяли на свої плечі великий тягар, замінивши чоловіків, братів і синів коло верстатів. Зброя — їх дарунок фронтові.

Після Великої Вітчизняної війни ще довго видавались плакати про воїнів Радянської Армії, яка здобула собі славу визволительки, врятувала людство від загрози фашистського поневолення. Про це розповідає плакат художника Л. Голованова «Красной Армии — слава!»⁷. Люди старшого покоління добре пам'ятають

¹ ДІМ, арх. № 3896.

² Там же, арх. № 3985.

³ Там же, арх. № 3997.

⁴ Там же, арх. № 4982.

⁵ Там же, арх. № 3995.

⁶ Там же, арх. № 3994.

⁷ Експонат — у тимчасовому користуванні.

цей твір. Молодий лейтенант Радянської Армії стоїть біля стіни рейхстагу, на якій написано: «2-V-1945 г. Дошли! Берлин. Слава русскому народу!». Поруч на стіні приклеєно плакат: «Дойдем до Берлина!». Радянський воїн посміхається, він радіє, що настав кінець війні, незабаром він повернеться додому, до мирної праці.

Найкращі плакати воєнних років відзначаються великою життєвістю, патріотичною пристрастю, силою емоційного впливу на глядача.

**ПЬЕМ ВОДУ РОДНОГО ДНЕПРА,
БУДЕМ ПИТЬ ИЗ ПРУТА, НЕМАНА И БУГА!
ОЧИСТИМ СОВЕТСКУЮ ЗЕМЛЮ
ОТ ФАШИСТСКОЙ НЕЧИСТИ!**

В. Иванов. «Пьем воду родного Днепра». 1943 г.

Після перемоги художники віддають своє натхнення новим темам, підказаним дійсністю. В музеї є чудовий плакат перших післявоєнних років. Під час наукової експедиції в Софіївський район його знайшов старший науковий працівник В. С. Прокудо. Знаменна обставина: двадцять років зберігала плакат ветеран колгоспного руху з села Ордо-Василівки Ф. А. Онищенко. Автор плаката художник М. Соловйов створив його у 1948 році: «Выполним пятилетку в четыре года. Подпишемся на III Государственный заем!»¹ — закликав цей аркуш, який тепер воскрешає в пам'яті роки, коли трудящі нашої країни щедро віддавали рідній державі і працю свою, і особисті збереження, щоб швидше відродити з руїн міста й села.

Плакатний фонд музею постійно поповнюється. Серед експонатів, що надійшли останнім часом, плакат: «Мир, Единство, Солидарность»² художника В. Ліванова видання 1965 року. На аркуші мальовничо відтворено картину демонстрації. Люди різних національностей несуть транспаранти з написами: «Нет — войне! Позор агрессии! Долой колониализм! Независимость! Мир народам! За демократию!».

Мистецтво плаката широко представлено в експозиції музею. З плакатами буремних років громадянської і Вітчизняної воєн перегукуються чудові твори на сучасні теми. «Куем мы счастья ключи» — так назвали В. Корецький та Г. Абезгуз свій плакат, присвячений XXIII з'їздові КПРС. Та сама подія надихнула і М. Петрова. Художник намалював величний Палац з'їздів на фоні червоного прапора з портретом В. І. Леніна. Під цією композицією³ — віршований текст:

Плещут стяги в нашем небе чистом,
Над Кремлем — сиянье кумача...
Слышим вновь со съезда коммунистов
Вдохновенный голос Ильича.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна музей укомплектував колекцію сучасних плакатів, які відтворюють образ геніального вождя. Серед них: «Партия — вождь Октября» (художник Л. Голованов), «Ленін великий нам шлях осіяв» (художник А. Капитан), «В. Ульянов (Ленин)» (художник А. Страхов) та інші.

Музей пропагує мистецтво плаката. Організуються стаціонарні і пересувні виставки. Так, до 50-річчя Радянської влади

¹ ДІМ, арх. № 4649.

² Там же, арх. № 309.

³ Там же, арх. № 224.

було відкрито виставку: «Плакати періоду іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920 рр.)». Двадцятиріччю перемоги над фашистською Німеччиною була присвячена виставка плакатів 1941—1945 рр. Любов'ю відвідувачів користується виставка: «Образ Леніна в мистецтві плаката».

В нашій країні сформувалася школа талановитих художників-плакатистів. У їх творах на весь голос промовляють передові ідеї сучасності.

ТРУДОВИЙ ПАФОС ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК

Яскравою сторінкою історії побудови соціалізму в нашій країні був той похід за оновлення життя, який розгорнувся в роки перших п'ятирічок.

То був дійсно героїчний період. Сміливістю задумів і величезними масштабами будівництва відзначався він. Розроблена XIV з'їздом партії політика соціалістичної індустріалізації дістала гарячу підтримку робітничого класу України, всіх трудящих республіки. В музеї цей розділ експозиції відкривається цитатою з Програми КПРС: «Індустріалізація СРСР — великий подвиг робітничого класу, всього народу, який не шкодував ні сил, ні засобів, свідомо йшов на жертви, щоб витягти країну з відсталості».

Створення великої соціалістичної промисловості в нашій країні забезпечило реконструкцію всього народного господарства, зміцнення економічних і політичних основ диктатури пролетаріату. Радянський Союз, долаючи техніко-економічну відсталість, ставав могутньою індустріальною державою.

Трудящі Дніпропетровщини зробили свій вклад у цей всенародний подвиг. Все Придніпров'я вкрилося в роки першої п'ятирічки ристуваннями новобудов. Експонати, розміщені на стендах, вітринах, турнікетах, доносять до наших днів подих тієї незабутньої доби. Вони розповідають про напружену і плідну наслідками роботу в масах, що її проводили місцеві партійні організації. В експозиції представлений номер газети «Звезда» від 6 лютого 1926 року, в якому надруковано доповідь секретаря Дніпропетровського окружкому КП(б)У О. В. Медведєва про рішення XIV з'їзду партії.

Соціалістична індустріалізація вимагала мобілізації коштів для будівництва фабрик, заводів, шахт. Не раз Дніпропетровський окружком КП(б)У розглядав питання про режим економії і зниження собівартості продукції на підприємствах округу.

Населення Дніпропетровщини давало державі свої трудові заощадження, активно передплачуючи першу, другу, третю позики індустріалізації, які були випущені урядом у 1927, 1928 і 1929 роках. Експонована фотокопія газети «Звезда» від 28 серпня 1928 року — яскравий свідок того часу. Газета повідомляє, що

по Дніпропетровську сума передплати другої позики індустріалізації країни перевищила 2 мільйони карбованців. Тут же виставлено зразки облігацій 1928—1930 років.

В роки першої п'ятирічки розгорнулись великі роботи по реконструкції заводів ім. Леніна, ім. К. Лібкнехта, ім. Артема, Дніпропетровського заводу металургійного устаткування (ДЗМУ) та інших. Одночасно споруджувались нові підприємства важкої промисловості.

Хвилюючими документами є фотографії, що увічнили різні епізоди будівництва коксохімічного заводу ім. Калініна в Дніпропетровську, металургійних заводів у Новомосковську і Кривому Розі. На фотографії 1931 року зображено закладання першої домни на Криворіжжі — «Комсомолки». З цього знімка наш молодий сучасник дізнається, що котловани тоді доводилось копати лопатами, землю вивозити грабарками.

«5» за «4» — це стало девізом мільйонів робітників, усього радянського народу. Він означав: п'ятирічку виконати за чотири роки! В боротьбі за здійснення цього бойового завдання виникли нові форми соціалістичного змагання. Всесвітньовідомим стало слово «ударник». Ударними темпами споруджувались славетна Дніпровська гідроелектростанція ім. В. І. Леніна, домна № 7 на заводі ім. Дзержинського і колесопрокатний цех на заводі ім. К. Лібкнехта, теплові електростанції в Кривому Розі та Дніпропетровську, шахти Криворізького залізрудного і Нікопольського марганцевого басейнів. З матеріалів експозиції видно, що вже на 15 квітня 1929 року на заводах і фабриках Дніпропетровського округу діяло 60 ударних бригад і 40 раціоналізаторських груп.

А ось грамоти й нагороди ударників перших п'ятирічок: М. Я. Яновського та І. Є. Старостіна — робітників заводу ім. Петровського, П. С. Зайченка та А. М. Парфенова — машиністів станції Дніпропетровськ, М. С. Болотова — майстра ДЗМУ, багатьох інших товаришів, які прославили себе самовідданою працею. Ці експонати — живі свідчення трудового героїзму старшого покоління радянських людей. Тим-то і промовляють вони з такою силою до сердець. Приклад ветеранів гідно виховує молодь, вчить її наслідувати чудові традиції.

Перед нами один з номерів багатотиражки «Ударник» (завод ім. Петровського). Сторінки газети закликають колектив вище піднести прапор соціалістичного змагання. Поруч експонуються фотографії передових людей виробництва: бурильників кар'єру Жовтневого рудника (Криворіжжя), будівельників Дніпродзер-

жинського коксохімзаводу, паровозної бригади ім. Тсоавіахіму Катерининської залізниці.

Як реліквії героїчного минулого сприймаються значки «Відмінник соцзмагання». Вони належали І. О. Бакуліну — кращому зварникові заводу ім. Леніна, М. Т. Чмоні — клепальникові заводу ім. Бабушкіна. «За соціалістичну труддисципліну» — так зветься значок, яким був нагороджений М. П. Маркелов. Значком «Кращому доменщику СРСР» був відзначений Н. О. Карташов. «Кращому ударнику політехнікуму залізничного транспорту» — нагорода, що прикрашала груди Л. С. Колядинського. «Кращому машиністу СРСР» — відзнака А. М. Парфенова. Були значки «За ударну роботу по спорудженню мосту» та інші.

Комуністична партія завжди дбала про підготовку кваліфікованих кадрів. Це ілюструють численні експонати. Серед них — посвідчення робітників заводу ім. Петровського: Б. М. Нікульченка — про закінчення курсів по спеціальності вальцювальника, М. П. Маркелова — про закінчення в 1931 році курсів висуванців та інші документи.

В боротьбі за відвищення продуктивності праці, за повне використання можливостей агрегатів важливу роль відігравали раціоналізатори й винахідники. В експозиції — авторське свідоцтво (патент) інженера дніпропетровського заводу «Червоний Профінтерн» Г. С. Максимовича на винахід — фрезерний автомат для обробки дрібних деталей, значок «Винахідник — ударник техніки».

Експонуються фотографії та документи, які розповідають про похід молоді за оволодіння технікою.

Низка експонатів нагадує про знаменні події, зв'язані з індустріалізацією країни. Такі, наприклад, як іменний запрошувальний квиток К. М. Резникову на урочистий пуск Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна; чорнильниця, відлита 20 квітня 1932 року з чавуну першої плавки доменної печі № 1 Дніпропетровського заводу металургійного устаткування.

За короткий історичний строк наша країна вирвалася з техніко-економічної відсталості, зробила велетенський крок по шляху прогресу. З анотації дізнаємось, що з 1929 по 1932 рік Дніпропетровщина дала країні близько 5 мільйонів тонн руди, 6 мільйонів тонн марганцю. Кривбас за першу п'ятирічку збільшив видобуток залізної руди на 179 процентів.

Темпи розвитку промисловості зросли в роки другої п'ятирічки. На Дніпропетровщині планувалось будівництво 15 доменних і 58 мартенівських печей великої потужності. В Нікополі спо-

руджується трубопрокатний завод. Фотографії відтворюють будівничий пафос тих незабутніх років.

Речові пам'ятки свідчать про дальше зростання промислової продукції. Експонується макет тюбінга, відлитого в квітні 1936 року з металу першої плавки ливарного цеху тюбінгів ДЗМУ. З таких тюбінгів будувався Московський метрополітен.

Інтерес викликає диплом «Гран-прі» (Великий приз) Паризької міжнародної виставки, вручений колективу дніпропетровського заводу «Світлофор» у 1937 році. Напис французькою мовою: «Французька республіка. Міністерство торгівлі і промисловості. Міжнародна виставка мистецтва і техніки. Париж, 1937 рік. Диплом Великої премії присуджений заводу в Нижньодніпровську. 25.XI. 1937 р.». Завод «Світлофор» експонував на міжнародній виставці свої вироби — лінзові світлофори з ребристою оптикою, трансформаторні ящики, муфти, стрілочні семафори.

Добре попрацювали трудівники Придніпров'я. Партія і уряд високо оцінили їхні успіхи. За перевиконання виробничих планів 26 березня 1939 року Указом Президії Верховної Ради СРСР було нагороджено орденом Леніна Дніпропетровський завод імені В. І. Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора — Криворізький металургійний завод. Велике фото зберегло для нашого і наступних поколінь зображення моменту урочистого вручення Г. І. Петровським ордена представникам колективу Криворізького металургійного заводу в 1939 році.

Як і в усій країні, на Дніпропетровщині набув широкого розмаху стахановський рух. Виникнувши у вугільній промисловості в 1935 році, він незабаром охопив усі галузі промисловості, сільського господарства, транспорту. В експозиції музею цей рух знайшов різноманітне відображення. Тут виставлені документи й особисті речі знатного сталевара країни, робітника заводу ім. Комінтерну Я. К. Чайковського, Почесна грамота Президії Верховної Ради СРСР за підписом М. І. Калініна від 23 березня 1935 р., якою був нагороджений М. О. Журавльов — кращий машиніст заводу ім. Петровського.

27 липня 1940 року бурильник шахти ім. Ілліча тресту «Дзержинськруд» О. І. Семиволос пройшов 22 погонних метри проходки, видобувши 184 тонни руди. За зміну він виконав 12 виробничих норм. Експонуються особисті документи, робочий одяг, перфоратор, шахтарська лампа О. І. Семиволоса.

На Дніпропетровщині тисячі молодих робітників добивались присвоєння звання кращого токаря, слюсаря, ливарника та ін.

В ході соціалістичного змагання багато комсомольців показували зразки новаторства, трудового героїзму. На заводі ім. К. Лібкнехта, як про це сповіщає передова стаття газети «Комсомольская правда» від 20 вересня 1940 року, бригада молодого сталевара Семена Лободи оволоділа методом швидкісної плавки. Газета писала, що такі комсомольці, як С. Лобода, є гордістю комсомолу. У турнікетах — фотографії багатьох передовиків, новаторів виробництва перших п'ятирічок: Д. Д. Вдовина, О. М. Книшова (завод ім. Леніна), А. О. Гетьмана, Г. С. Іванченка, К. Ю. Митрофанова (завод ім. Петровського).

Героїчні подвиги людей старшого покоління, здійснені в роки перших п'ятирічок, ніколи не будуть забуті народом. Розділ експозиції, який відтворює одну з славних сторінок історії радянського суспільства, глибоко повчальний для молодого покоління. Комуністична партія, виховуючи наш народ на славних традиціях, розкриває неосяжні простори для творчої ініціативи і нових дерзаних в ім'я перемоги комунізму.

СВЯЩЕННІ РЕЛІКВІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Минають роки. Вони все більше віддаляють нас у часі від героїчної доби Великої Вітчизняної війни. Але сама ця доба лишається з нами як неминущий духовний скарб. Речі, фотографії, нагороди, документи тощо — свідки бойових і трудових традицій радянського народу. Реліквії Вітчизняної війни — це своєрідний літопис масових подвигів Радянської Армії та партизанів, усього народу Країни Рад.

Серед священних реліквій тих днів особливе місце належить бойовим прапорам Радянської Армії — символам вірності революції, справі Великого Леніна, присязі, даній соціалістичній Батьківщині.

Для Дніпропетровського історичного музею дорогим надбанням є бойові прапори частин, які брали участь в обороні і визволенні Дніпропетровщини від німецько-фашистських загарбників Дніпропетровського Червонопрапорного артилерійського училища, 353-ї Дніпродзержинської орден Червоного Прапора стрілецької дивізії, 1114-го Дніпропетровського зенітного артилерійського полку, 518-го Дніпропетровського Червонопрапорного гарматного артилерійського полку.

Дніпропетровське артилерійське училище було засноване 30 липня 1941 року на базі артилерійських курсів удосконалення командного складу запасу. Його укомплектували переважно студентами четвертого і п'ятого курсів вищих технічних навчальних закладів Дніпропетровська. Майже всі курсанти були комуністами і комсомольцями.

Становище для наших військ в середині серпня 1941 року на Дніпропетровському напрямку склалось надзвичайно загрозливе. Шоста Резервна Армія, якою командував генерал-лейтенант Н. Е. Чибісов, не закінчивши формування, змушена була вести бої з переважаючими силами першої танкової групи Клейста. В ніч з 2 на 3 серпня начальник училища комбриг М. Й. Петров отримав розпорядження начальника Дніпропетровського гарнізону полковника Семерикова: курсантам училища вийти на оборонні рубежі — на ділянку № 3. Це був район Фабричної

балки, Монастирського гаю та Гострої могили. Особовий склад училища мужньо зустрів грізну небезпеку¹.

20 серпня 1941 року частини 198-ї піхотної та 60-ї моторизованої дивізій ворога ввійшли в безпосереднє зіткнення з оборонною смугою, яку займали підрозділи училища. Почалися кровопролитні бої. Гітлерівці вживали атаку за атакою. Але курсанти училища стійко відбивали їх. Шаленому натискові противника вони протиставили непохитну волю до перемоги.

В ніч на 25 серпня 1941 року частини Резервної Армії залишили правобережну частину Дніпропетровська і відійшли за Дніпро. Навівши наплавний міст біля Нових Кайдаків, гітлерівці частиною сил 13-ї танкової дивізії захопили плацдарм на лівому березі Дніпра в районі с. Ломівки, де й почали зосередження військ та бойової техніки. Вже 1 вересня ворог мав тут 5 дивізій, зокрема три танкові. Гарячий бій точився на території заводу ім. К. Лібкнехта. Курсант комсомолец Віктор Скоробагатько, який ще недавно був студентом гірничого інституту ім. Артема, очоливши групу бійців, на одній з ділянок атакував ворога. В критичний момент бою Віктор Скоробагатько, підвівшись на весь зріст, закидав гітлерівців гранатами і відкрив шлях до наступу своїм товаришам. В результаті бою було вбито близько 50 ворожих солдатів і офіцерів. Запеклі бої йшли і на території заводу ім. Комінтерну.

В ці тяжкі дні сотні командирів, політпрацівників і курсантів училища віддали своє життя за честь, свободу і незалежність Батьківщини. Маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський про бойові діла курсантів і командирів училища писав:

«21 жовтня Дніпропетровське артилерійське училище, загін якого складався з 150 чоловік, під командуванням героїчного командира — майора Д. М. Омельчука — командира дивізіону ДАУ², прибуло в Піски (на захід від Ізюма). Це училище своїми самовідданими діями вписало ряд блискучих сторінок в історію цієї тяжкої війни в найбільш трагічний 1941 рік.

Ми вирішили більше не посилати в бій цю жменьку самовідданих курсантів і найближчим часом, як тільки трохи затихне на фронті, випустити їх офіцерами. Вони, безумовно, заслужили цього, бо пройшли незвичайний «повний курс» навчання, якого не дало б жодне училище... З величезного загону залишилася невеличка купка курсантів у 150 чоловік, всі ж інші курсанти або

¹ Історична пам'ятка. Дніпропетровське артучилище, 1944, стор. 4, ДІМ, арх. № 912/1.

² ДАУ — Дніпропетровське артилерійське училище.

загинули смертю хоробрих, б'ючись до останнього патрона, до останньої краплини крові в боях за нашу Радянську Батьківщину, або були поранені і евакуйовані в тил. Інших втрат у цьому училищі не було»¹.

Бойовий прапор Дніпропетровського артилерійського училища. 1942 р.

Вихованці артучилища, які лишилися в живих, примножували його бойову славу. Шістнадцять з них за проявлені у дальших боях проти німецько-фашистських загарбників мужність і героїзм були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу: гвардії лейтенант Ю. І. Стерін, капітан М. М. Юр'єв, капітан О. Д. Галецький, старший лейтенант Ф. С. Клейбус та інші.

У 1963 році, в дні святкування 20-річчя визволення Дніпропетровська, на вічне збереження музею в урочистій обстановці був переданий бойовий прапор училища.

518-й Дніпропетровський гарматно-артилерійський полк на чолі з своїм командиром гвардії підполковником Віктором Феодосійовичем Мироновим при визволенні Дніпропетровська показав чудеса героїзму. Бойовий прапор полку прикрашає і зве-

¹ Р. Я. Малиновський. Спогади про бойові дії Дніпропетровського артилерійського училища в період оборонних боїв у 1941 р. ДІМ, арх. № 3573.

личує експозицію, присвячену Великій Вітчизняній війні. Тут же експонується рапорт бійців і командирів полку, надісланий в січні 1944 року трудящим Дніпропетровська. Воїни полку доповідали дніпропетровцям про свої бойові будні: знищено 55 артилерійських і мінометних батарей ворога, 37 танків, 27 автомашин з живою силою, розсіяно і частково знищено 10 батальйонів фашистських військ, — такий далеко не повний тогочасний перелік бойових справ полку¹.

В боротьбі за хліб і відродження колгоспів трудівники Дніпропетровщини продемонстрували високу патріотичну свідомість. Рятуючи восени 1943 року незібраний урожай, трудівники села виходили на трудові недільники, віддавали всі сили, щоб забезпечити фронт і тил хлібом. З часу визволення і до кінця війни Дніпропетровська область дала Батьківщині 75 мільйонів пудів зерна, 5 мільйонів пудів картоплі, 800 тонн масла, велику кількість молока, 50 мільйонів яєць. Вже на день повного визволення Дніпропетровщини від німецько-фашистських загарбників було відбудовано 1330 колгоспів, 20 радгоспів і 53 МТС².

За успішне виконання плану ремонту тракторів Дніпропетровській області було вручено перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони, а Ульяновській МТС як переможцю Всесоюзного соціалістичного змагання 1944 року — Перехідний прапор Народного Комісаріату Землеробства СРСР.

Почесний оксамитовий стяг, що експонується в музеї, є свідком славних подвигів трудівників сільського господарства.

Ордени Вітчизняної війни... Їх у музеї шість. Цієї високої нагороди удостоювались найвідважніші і наймужніші воїни. В експозиції — ордени Вітчизняної війни I і II ступенів, якими були нагороджені С. С. Прібер, Ф. Ф. Підопригора, О. В. Постний, Г. П. Мироненко. Гвардії лейтенант Федір Федорович Підопригора гідно захищав Батьківщину, так само, як і його батько Федір Калістратович Підопригора — старий більшовик, учасник революційних подій на Катеринославщині. «...Хоробрий танкіст... сім раз атакував ворога, відбив його 9 атак, завдаючи фашистам великих втрат. Підпускаючи ворога на близьку відстань, відважний танкіст відкрив нищівний вогонь... через башту танка закидав німців гранатами, давив їх гусеницями», — так характеризувала

¹ ДІМ, арх. № 910/5.

² О. Кузнецов. Все для перемоги над ворогом (1941—1945 рр.). Дніпропетровськ, 1960, стор. 43.

дії гвардії лейтенанта Підпригори фронтова газета «Знамя Родины» в номері від 16 травня 1944 року¹.

Безстрашно бився з ворогами Григорій Павлович Мироненко. Рік 1943-й... В районі м. Гадяча Полтавської області полк, у якому служив наш земляк, опинився в оточенні. Бувши пораненим, офіцер, рятуючи полковий прапор, обгорнув ним тіло і пробився з оточення. За цей подвиг лейтенант Г. П. Мироненко нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня².

Стефан Силевич Прібер був комісаром антифашистських об'єднаних бойових груп в окупованому Павлограді. Стійко долав усі труднощі й небезпеки підпільної боротьби, пройшов тяжкий шлях партизана. Він посмертно удостоєний ордена Вітчизняної війни II ступеня.

З бойових нагород генерал-лейтенанта артилерії Артема Андрійовича Гарагана в музеї зберігаються орден Суворова II ступеня № 1184 і орден Кутузова II ступеня № 685, одержані генералом — відповідно — за вмілу організацію артилерійського наступу, що забезпечив нашим військам успішне форсування ріки Західний Буг, і за майстерне керівництво військами під час боїв за визволення м. Болхова Орловської області³.

6 квітня 1930 року постановою ЦВК СРСР був заснований орден Червоної Зірки. В роки Великої Вітчизняної війни цієї нагороди були удостоєні сотні тисяч солдатів і офіцерів, багато частин, кораблів, з'єднань Радянської Армії, Військово-Морського Флоту, численні колективи підприємств і установ. У музеї експонуються ордени Червоної Зірки вірних синів Батьківщини А. А. Гарагана, С. А. Сухарєва, Ф. Г. Комісарова.

В тяжкі роки фашистської окупації Донбасу там діяв відомий партизанський загін «Грізний», командиром якого був уродженець Дніпропетровська Я. І. Сиворонов. За прикладом свого батька — партизана часів громадянської війни — Яків Іванович із своїм загоном завдавав нищівних ударів по ворогові. Груді його прикрасив орден Богдана Хмельницького I ступеня. Тепер ця реліквія бойової слави партизана зберігається в музеї.

На окупованій гітлерівцями Дніпропетровщині йшла запекла партизанська і підпільна боротьба трудящих проти фашистських загарбників. Її очолювали безстрашні сини нашого народу, секретарі підпільного обкому партії Микола Іванович Сташков,

¹ ДІМ, арх. № 4972.

² Там же, арх. 1-4137, газета «В бой за Родину», від 3 вересня 1943 р.

³ Там же, 1-5304; 1-5305.

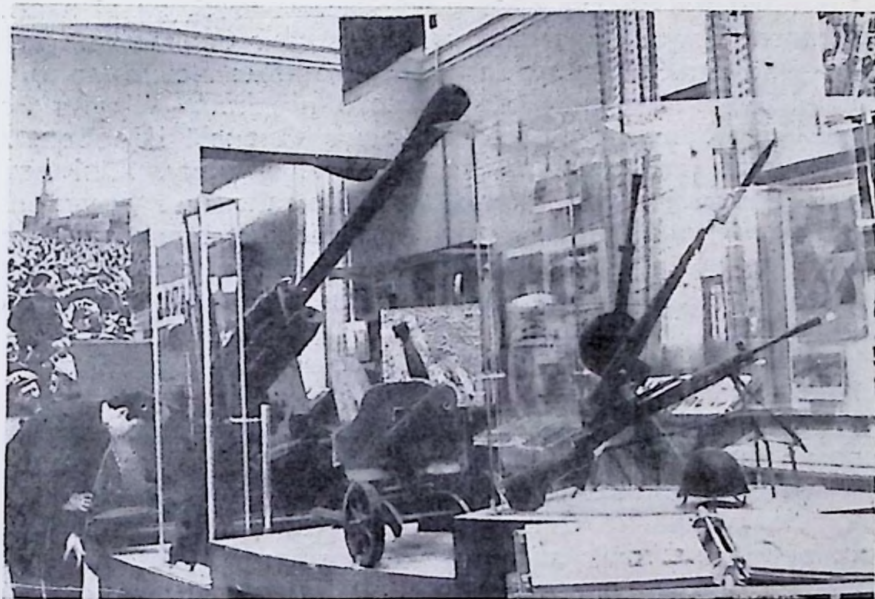
Дмитро Гаврилович Садовниченко. У лютому 1955 року, після смерті Д. Г. Садовниченка, його дружина передала до музею багато документів і нагороди Дмитра Гавриловича. Серед них орден Червоного Прапора.

За кожною бойовою нагородою, яка зберігається в історичному музеї, стоїть великий людський подвиг, а нерідко і віддане на олтар Вітчизни людське життя. Секретар підпільного об'єднаного райкому комсомолу Павлоградського, Юр'ївського, Петропавлівського і Синельниківського районів К. В. Беляєв, партизан Широківського району А. Є. Банков, партизан м. Дніпропетровська А. А. Дорошенко, героїчна підпільниця Є. Й. Кулакова та багато інших удостоєні медалі «Партизанові Вітчизняної війни». Їх нагороди, експоновані в музеї, нагадують відвідувачам, якою дорогою ціною здобувалась перемога.

А чий оце орден Бойового Червоного Прапора Монгольської Народної Республіки? Він належить Олексію Івановичу Гузю, трудівникові колгоспу «Червоний партизан» села Мишурин Ріг Верхньодніпровського району. Колишній командир відділення роти снайперів 29-ї армії, пізніше — Першої танкової армії, О. І. Гузь одержав цю нагороду 3 січня 1943 року, в тяжкі для Батьківщини дні боїв з фашистами. Маршал МНР Чойбалсан нагородив його цим орденом і снайперською гвинтівкою на знак вічної дружби між народами наших країн і за виявлені воїном відвагу і героїзм. Старший сержант О. І. Гузь брав участь у битві на Курській дузі, форсував Дніпро, визволяв міста і села України, Польщі, штурмував фашистське лігво в Берліні. На рахунку снайпера — 316 знищених фашистських солдатів і офіцерів.

В одному ряду з бойовими прапорами та нагородами і такі символи воїнської доблесті і слави, як почесна зброя. В одній з вітрин музею можна побачити шаблю, виготовлену на Златоустівському збройовому заводі в 1932 році. На клинку золотом викарбувано напис: «Честному воину РККА от РВС СССР». Людина, відзначена цією нагородою, — Сергій Олексійович Сухарєв. Він пройшов велику школу революційного гартування: бився в 1918 році з білогвардійцями під Царицином, громив банди Антонова на Тамбовщині, Махна — на Катеринославщині, визволяв Крим від врангелівців. Коли гримнула Велика Вітчизняна війна, не лишився осторонь і цього разу. Багатьох урядових нагород був удостоєний радянський патріот. Сім'я Сухарєва 1958 року подарувала музею шаблю й інші нагороди героя.

Понад 600 тисяч комуністів, комсомольців і безпартійних радянських патріотів брали активну участь у підпільній і партизанській боротьбі на окупованій німецькими фашистами території України. Наш народ ніколи не забуде про героїчні подвиги партизанів, які діяли під командуванням комуністів С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова та багатьох інших. У музеї зберігаються особисті речі легендарного партизанського командира, двічі Героя Радянського Союзу Олексія Федоровича Федорова — фронтowa шинель, головний убір тощо. Експонується також його трофейний німецький пістолет-системи «Вальтер» № 133448.

Куток експозиції, присвячений Великій Вітчизняній війні. 1969 р.

Партизанський загін Г. М. Седнева, сформований у Широ-ківському районі, був одним з найактивніших серед тих, які діяли на Дніпропетровщині. Він провів 37 диверсійних операцій, пустив під укіс 4 ворожих ешелони з військами і бойовою технікою, висадив у повітря два мости. 29 лютого 1944 року 190 партизанів Седнева влилися в підрозділи наступаючої Радянської Армії. В експозиції музею представлено дещо із озброєння загону: пістолет-кулемет ППШ, ручний кулемет Дегтярьова, трофейний браунінг, автоматична гвинтівка № 6436.

45-міліметрова зразка 1937 року і 76-міліметрова зразка

1942 року гармати — кому з ветеранів минулої війни не відомі ці фронтові трудівниці, всюдисущі і невтомні в своїй грізній роботі. Це вони вогнем і колесами супроводжували війська, долали гірські перевали і водні рубежі. 45-міліметрова гармата № А-2290-Н, 76-міліметрова № 3053 тепер мирно стоять в одному із залів музею.

Під час будівництва нового моста імені 50-річчя Жовтня в Дніпропетровську водолази в грудні 1964 року підняли з дна Дніпра катер «КЛ-10». Поки що невідомі імена членів його екіпажу, які до останнього подиху захищали місто в серпні 1941 року. Два ручних кулемети № АФ-480 і ЛБ-637 і самозарядна гвинтівка зразка 1940 року № НМ-4975, зняті з катера для експозиції музею, нагадують про подвиг безіменних героїв.

Гідну пам'ять залишила по собі комсомольсько-молодіжна група криворізького антифашистського підпілля — Груня Романова, Микола Решетняк, Микола Ходич, Олексій Щербак, Анатолій Жовтуха, які загинули у вересні 1943 року. Юні патріоти сконструювали два радіоприймачі, примітивний друкарський верстат. Ризикуючи життям, вони поширювали маленькі, надруковані на папері з учнівських зошитів листівки, що зміцнювали рішучість радянських людей посилювати опір фашистським окупантам. «Треба докласти всіх зусиль, щоб вигнати німців з нашої землі, з нашого рідного Криворіжжя... До зброї, сини України!» — закликали листівки. Слюсарний інструмент комсомольців-підпільників, друкарський верстат, письмове приладдя, що ними користувалися М. Решетняк і А. Жовтуха, по праву посіли місце в експозиції музею.

А хіба можна не спинитись біля таких, здавалося б, звичайних речей, як набір шевських інструментів? Ні, не можна, адже це теж історична реліквія. Їх тримав про людське око, з метою конспірації, Петро Онуфрійович Кравченко — командир об'єднаних бойових груп павлоградського антифашистського підпілля.

На меморіальному кладовищі м. Дніпропетровська похований генерал-лейтенант танкових військ Юхим Григорович Пушкін, Герой Радянського Союзу, командир 23-го танкового корпусу. Його з'єднання хоробро обороняло Дніпропетровськ у серпні 1941 року і визволяло область у 1943—1944 роках. Ю. Г. Пушкін загинув на бойовому посту 11 березня 1944 року біля села Казанка на Миколаївщині. Шкіряне пальто генерала, пробите осколком бомби, — пам'ятка трагічної події.

Рік 1942-й... На фронтах склалася надзвичайно тяжка для

наших військ обстановка. Гвардії лейтенант Ю. А. Кривошеев 2 травня вперше бере участь у повітряному бою. За три з половиною місяці — 120 бойових вильотів, 19 збитих ворожих літаків. 9 вересня 1942 року він безстрашно, вступає у бій з 15 винищувачами «МС-109Ф». Відважний сокіл, виручаючи товариша, знищив фашистського літака.¹ Син українського народу, комуніст Ю. А. Кривошеев здобув славу одного з найхоробріших пілотів винищувальної авіації Заполяр'я. Грамота Президії Верховної Ради СРСР № 606 від 28 січня 1944 року про присвоєння Ю. А. Кривошееву звання Героя Радянського Союзу зберігається в музеї.

В дні святкування 50-річчя Радянської влади Феоділа Ігорівна Гомоненко-Пугачова передала в музей Грамоту Президії Верховної Ради СРСР № 952 від 24 березня 1948 року про присвоєння її чоловіку Микиті Васильовичу Гомоненку посмертно звання Героя Радянського Союзу. Це було 28 серпня 1941 року. Фашисти навели переправу через Дніпро в районі Нових Кайдаків Дніпропетровська. Комсомольський екіпаж бомбардувальника в складі І. Т. Вдовенка, М. В. Гомоненка, В. П. Карпова і Мірзи Пулатова спрямував свій палаючий з бомбовим вантажем літак на понтонний міст. Ціною власного життя герої знищили переправу, багато живої сили і техніки ворога.²

Майже два роки на окупованій фашистами Дніпропетровщині боротьбою радянських патріотів керував секретар підпільного обкому партії Микола Іванович Сташков. З спогадів про нього та опублікованих архівних документів виникає образ людини легендарної мужності. Гестапівцям вдалося схопити його. До останніх хвилин свого життя Микола Іванович лишився вірним сином свого народу, відданим світлим ідеалам комунізму.

Є в фондах музею документ, що потрясає серця. Це лист М. І. Сташкова від 26 вересня 1941 року до своєї дружини Катерини Степанівни та сина Валерія. Ми цитуємо його в оригіналі:

«...Остаюсь работать без страха, без принуждения. Буду жив — встретимся, расскажу, если умру — пусть дети знают, что их отец был не трус и отдал жизнь за дело партии [...], за дело Родины. Пусть, Катенька, дети знают, что их отец был

¹ ДІМ, арх. № 2835. Газета «За Родину» від 10 вересня 1942 р.

² ДІМ, арх. № 2859. Газета «На боевом посту» від 25 червня 1942 р.

настоящим большевиком-ленинцем, оставшимся работать в подполье на большой ответственной работе. Умру — детей жалею, люби. Пусть дети знают, что я от них жду в будущем настоящих патриотов Страны Советов. Пусть учатся [...] отлично [...] Может быть, это мое последнее письмо. Прошу тебя, сохрани для памяти детям. Ну, до свидания. Знайте, что вас я любил так, как свою Родину-мать. Умру за Родину — значит, умру за ваше счастье. Не осуждайте, так нужно, так требуют обстоятельства, так требует история, а историю делают люди. На мою долю выпало счастье продолжать борьбу с фашистской гадиной, с этим зверьем, в подполье. За кровь отцов, за разорение и муки миллионов людей, за разорение любимого города и гнезда отомщу тысячам фашистских шакалов. Мои родненькие! Иду на очень опасное дело, но иду смело, без хныканья, потому что знаю, что наше дело правое, победа — рано ли, поздно ли, но за нами. Лучше погибнуть героем, чем стать рабом. До свидания. Не плачь, не горюй. Еще раз подтверждаю: при Советской власти не пропадешь, только будь смелой.

Целую крепко-крепко. Мне не пиши.

Папа».¹

Миколі Івановичу Сташкову було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Листівки часів Вітчизняної війни... Вони друкувалися або писалися від руки в підпіллі і в партизанських землянках. Ці прості й щирі звернення до співвітчизників, до земляків лунали як голос Батьківщини.

«Прочитайте і передайте товаришу! — говориться в листівці, яка була надрукована на початку 1942 року на підпільній квартирі комсомольця Ігоря Ключєва в Дніпропетровську.— Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Смерть фашистським загарбникам! Товариші! Час відплати наступив... Товариші дніпропетровчани! Недалека година і нашого визволення від фашизму [...]. Всі сили — на допомогу Червоній Армії, яка несе визволення від гітлерівського рабства.

Комітет ВКП(б)».

Радянські люди брали участь у русі опору, що розгорнувся в Польщі та Болгарії, в Чехословаччині та Югославії, в багатьох країнах Західної Європи. Андрій Якович Чурилов воював у складі чехословацького партизанського з'єднання імені Яна.

¹ ДІМ, арх. № 1635.

Жижки. Про його бойову доблесть свідчать експоновані в музеї чехословацькі нагороди: «Воєнний хрест», «Партизанська зірка». Бойова характеристика партизана засвідчує: «Чурилов Андрій Якович перебував у з'єднанні чехословацьких партизанів з 10 жовтня 1944 року до 2 травня 1945 року. Він начальник штабу загону, який висадив у повітря три ворожих ешелони з живою силою і технікою, одну залізничну дрезину, висадив у повітря три шосейних мости, знищив 7 автомашин, 2 мотоцикли, 900 метрів високовольтної лінії, 200 метрів телефонного і телеграфного зв'язку, розгромив гарнізон шахти в районі Жиліно і вивів шахту з ладу на 14 днів. Загін провів 17 боїв, в результаті яких вбито 175, поранено 143, взято в полон 21 німецького солдата і офіцера, взято великі трофеї».¹

Ще й ще документи... Партизанський квиток № 056313 на ім'я нашого земляка Григорія Яковича Велогоненка, якому довелося воювати у бельгійському партизанському загоні; Григорій Якович був того часу членом Комуністичної партії Бельгії. Квиток № 4333065 члена героїчної Французької комуністичної партії Петра Васильовича Ромашкіна, учасника руху опору, підписаний Морісом Торезом. На квитку, як девіз, надруковано: «Французька компартія, яку один письменник назвав партією розстріляних, хоче бути й буде великою партією французького Відродження. 1945 р.»²

Змістовно висвітлено в експозиції події, зв'язані з визволенням Дніпропетровщини. В шанобливому мовчанні схиляє відвідувач голову перед світлою пам'яттю героя киргизького народу, комсомольця Мукаша Салакунова. Залитий його кров'ю, пробитий кулями комсомольський квиток вічно нагадуватиме, що за свободу і щастя Радянської України билися з лютим ворогом представники всіх братніх народів Країни Рад.

Великий Ленін говорив, що народ, який став господарем своєї держави, берегтиме й захищатиме її з небаченою відвагою і самовідданістю. Історична дійсність підтвердила і щодня підтверджує це. Реліквії Вітчизняної війни — правдиві свідки невмирущої слави нашого народу.

¹ ДІМ, арх. № 3726.

² ДІМ, арх. № 3558, 3940.

Н. О. СТРУЧКОВА,
член Вченої ради музею, ст. викладач
кафедри історії СРСР і УРСР
Дніпропетровського державного
університету

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

Немає більшого щастя в
житті, ніж боротися за кому-
нізм.

Г. І. Петровський.

Григорій Іванович Петровський — усім знане і дуже дороге ім'я. Вихованець катеринославського пролетаріату, Г. І. Петровський був вірним учнем і послідовником В. І. Леніна, талановитим партійним діячем, полум'яним трибуном, який викривав царський лад у промовах в Державній думі. З перших після-жовтневих років Григорій Іванович — один з найлюбиміших широкими масами робітників і селян керівників молодої Української Радянської Соціалістичної Республіки.

В історії революційної боротьби на Катеринославщині Г. І. Петровський лишив глибоку борозну. Скільки видатних подій, що сталися тут, пов'язано з його життям і діяльністю! У сучасному Дніпропетровську, та й у всьому краї, чимало є місць, де, можна сказати, кожний камінь пам'ятає загартованого в класових битвах бійця-ленінця.

Дніпропетровський історичний музей систематично поповнює свої фонди документами, фотографіями й іншими матеріалами, які розповідають про революційну, партійну, державну діяльність Григорія Івановича Петровського. Тут зберігаються 82 листи Г. І. Петровського, написані після війни.

Він завжди підтримував тісний зв'язок з старими більшовиками Дніпропетровщини, з ветеранами праці, молоддю. Григорій Іванович листувався з М. Т. Прохоровим, А. К. Войцеховичем, І. Я. Семеновим, Г. Ю. Стахановим, С. І. Покко, І. В. Васильєвим, П. С. Яшиним, — тими, хто представляв у нашому краї «стару гвардію», як він любив говорити.

У листах часто згадується Брянський завод, де автор дістав революційне хрещення. «Тут, у Дніпропетровську, вперше проникли в мою голову іскри соціалістичної свідомості, і я з гордістю

можу сказати, що історія революційного робітничого руху на Катеринославщині є історія всього робітничого класу, в тому числі і історія мого життя. Катеринославський пролетар, після Пітера і Москви, завжди був у перших шеренгах бійців за соціалізм і викував немало революційних кадрів». Так писав Г. І. Петровський до старого більшовика М. Т. Прохорова 11.IX.1952 р.¹

З сердечною теплотою пише в своїх листах Г. І. Петровський про учня і соратника В. І. Леніна, пітерського робітника І. В. Бабушкіна. «З учнів Бабушкіна багато вийшло робітників-революціонерів: Овчинкін, Матлахов, Алхімов. Коли я в тюрмі сидів у 1900 році, то налічувалось кілька десятків чоловік, які пройшли школу Бабушкіна»,— згадував 1948 року Г. І. Петровський у листі до Г. Ю. Стаханова.²

В іншому листі до того ж адресата, написаному в 30-і роковини Великого Жовтня, Г. І. Петровський так говорить про свого старого товариша І. Г. Меренкова (помер у 1947 році): «Він належить до того передового покоління робітничого класу, яке своєю революційною сміливістю пробивало всі рогатки царського самодержавства, проклало шлях самостійного і свідомого руху до соціалізму».³

Григорій Іванович часто звертався в думках до буремних подій першої російської революції. Так, в листі до А. К. Войцеховича від 19 лютого 1947 року читаємо: «В боротьбі за робітничу справу було в мене немало радісних днів, але були в мене і дні поразок і тяжких іспитів. Я радий: за що боровся, те здійснилось».⁴

У цих рядках виразно бринить гордість пролетарського революціонера, який і в години лиха непохитно вірив у перемогу справи соціалізму. Це саме почуття промовляє і в листі до Г. Ю. Стаханова від 5 січня 1948 року, де образно змальовано картину поліцейських утисків і переслідувань в період реакції: «...Не пишки ми їли, а більше поліція шишки нам поставила».⁵ В листі до М. Т. Прохорова (1957 р.)—аналогічний спогад: «...Був час, коли нам ребра і голови ламали, нагаями шмагали, в тюрми саджали, до Сибіру на заслання відправ-

¹ ДІМ, арх. № 4103.

² Там же, арх. № 4161.

³ Там же, арх. № 4161.

⁴ Там же, арх. № 4161.

⁵ Там же, арх. № 4161.

ляли».¹ Та з усіх поневірянь стара гвардія виходила щораз міцніше загартованою, боєздатною.

Плідною і багатогранною була діяльність Г. І. Петровського після перемоги Радянської влади в нашій країні. «Всеукраїнський староста», як з любов'ю і повагою називали Григорія Івановича, до останніх днів свого життя не поривав зв'язків з містом, названим у 1926 році його ім'ям. Старим більшовикам, ветеранам праці він постійно радить спілкуватися з молодим поколінням, яке треба виховувати на славних революційних традиціях минулого. Кожен з нас у певному розумінні історик, а юнаки і дівчата повинні знати історичний шлях, яким пройшли їхні батьки — такий лейтмотив цих висловлювань. В одному з листів, що зберігаються в фондах музею, говориться: «Завдання історика і полягає в тому, щоб дати дійсну картину подій» (з листа Г. Ю. Стаханову від 5 січня 1948 року).² «Якби я записав життя будь-якого з старої гвардії, чудовий вийшов би роман найсоціалістичнішого реалізму», — пише він до М. Т. Прохорова 18 лютого 1952 року.³ «Старі більшовики — це золотий фонд, на якому виросла наша партія. Старі робітники — золотий фонд, на якому виросла соціалістична промисловість. Старі колгоспники — золотий фонд..., на якому росте соціалістичне сільське господарство».⁴ Про минуле Григорій Іванович думає, заклопотаний одним: щоб воно добре послужило майбутньому, надихало будівників комуністичного суспільства.

У травні 1957 року Г. І. Петровський відвідав Дніпропетровськ з нагоди 70-річчя металургійного заводу, який з 1922 року носить його ім'я. Ніколи не забудуть дніпропетровці цього останнього приїзду Григорія Івановича. Хвилюючими були зустрічі з ним трудящих міста і області. Григорій Іванович відвідав історичний музей і сфотографувався з колективом його працівників.

Згодом науковці музею створили виставку. «Його ім'ям назване наше місто». Вона експонується кілька років. За допомогою історичного музею в місті відкрито меморіальний будинок-музей Г. І. Петровського по вул. Жовтенят, 23. Тут у 1904—1905 роках жив Григорій Іванович.

¹ ДІМ, арх. № 4161.

² Там же, арх. № 4161.

³ Там же, арх. № 4106.

⁴ Там же, арх. № 4106.

ЕКСКАРСІЙНА РОБОТА

Постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих», прийнята в травні 1964 року, чітко визначила завдання і зміст діяльності музеїв. У цьому документі ми знаходимо відповіді на докорінні питання своєї роботи.

Експозиція Дніпропетровського історичного музею, побудована на основі марксистсько-ленінської теорії, допомагає в розумінні складних історичних явищ. А ефективною, досвідом перевіреною формою ознайомлення з нею трудящих, популяризації зібраних тут скарбів є екскурсії. Характерна їх особливість полягає в тому, що екскурсовод має можливість поєднати розповідь з показом. Відомо, що предметність музейних експозицій — чудове знаряддя ідейно-виховного впливу. Розкриваючи певну тему на показі музейних експонатів, екскурсовод не тільки дає слухачам певну суму знань, а й формує їхні почуття, думки, викликає суспільно цінні емоції. Природно, що екскурсіям ми надаємо великого значення. Досить сказати, що у нашому музеї з 1946 до 1969 року було проведено понад 27 000 екскурсій, причому велика кількість їх припадає на останні роки.¹

З усіх видів екскурсій найбільш масовими є оглядові, в ході яких до історичних знань прилучаються люди, котрі не вивчають спеціально історію. Перед відвідувачами постає цілісна картина розвитку краю, починаючи з давніх давен і закінчуючи сучасністю. Це картина творчості багатьох поколінь. Матеріальна культура представлена широко й багатоманітно — від грубо обробленого каменю первісної доби до виробів великої сучасної промисловості. Визвольна боротьба народних мас простежується від перших стихійних протестів проти гніту і безправ'я до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Оглядові екскурсії проводяться для робітників, колгоспників, військовослужбовців, студентів, учнів.

Важлива роль належить екскурсіям, пов'язаним з навчальними програмами шкіл, технікумів, вузів, а також гуртків, політ-

¹ ДІМ. Архів історії музею, спр. 490.

шкіл і семінарів системи партійної освіти. Характерно, наприклад, що з майже 103 тисяч чоловік, які відвідали музей в 1966 році, понад 50 процентів становили учні середньої школи. Для них і студентської молоді було проведено 1426 екскурсій, в тому числі для учнів середніх шкіл — 488¹.

Музей має спеціально розроблену тематику шкільних екскурсій, яка відповідає навчальним програмам. Ось хоч би екскурсія для учнів 5—7 класів на тему: «Життя первісної людини». В цьому залі екскурсовод має можливість не лише розповісти дітям про життя первісної людини, а й показати знаряддя праці — рубило, відщепи, різці, стріли, кістяні голки тощо. Розглядаючи ці речі, діти дістають конкретне уявлення про те, яким було людське суспільство на початковій, найдавнішій стадії його розвитку. Археологічний матеріал музейної експозиції наочно ілюструє положення історичного матеріалізму, згідно з яким спосіб виробництва визначає характер суспільства, в даному разі — первісної суспільно-економічної формації. І це активно сприяє вихованню у дітей науково матеріалістичного світогляду.

Учні старших класів слухають розповіді екскурсоводів з історії СРСР від кінця XIX століття до наших днів. Візьмемо, скажімо, таку тему, як «Розвиток промислового капіталізму і початок революційної боротьби пролетаріату Катеринославщини». За слушну нагоду для міркувань править огляд ручного верстата, шахтарського обушка, дерев'яної борони із залізними зуб'ями, веретена, прядки. Якою важкою і малопродуктивною була праця, озброєна такими знаряддями! А як винагороджувалась вона? Ось розрахункова книжка робітника — свідчення гострих класових суперечностей капіталізму. Робітник одержував жалюгідну плату за свій каторжний труд, — можете погортати ту книжку, подивитись записи. А господарі підприємств — і про це теж можна довідатись з експозиції — наживались.

Проводяться екскурсії і по темах: «Катеринославщина в роки першої російської революції», «Боротьба за владу Рад на Катеринославщині», «По шляху будівництва соціалізму», «Дніпропетровщина в роки Великої Вітчизняної війни», «XXIII з'їзд КПРС про завдання комуністичного будівництва».

Відповідно до навчальних програм шкіл, вузів і технікумів екскурсії проводяться з двадцяти тем.

¹ ДІМ. Архів історії музею, спр. 490, арк. 145.

Організуються екскурсії і з спеціальних питань: для учнів художнього училища і студентів будівельного інституту — «Українське образотворче мистецтво XIX—XX століть», «Народний живопис XVII століття»; працівники Будинку моделей на матеріалах музею знайомляться з історією українського національного одягу.

Експозиції періодично оновлюються — зокрема, до визначних історичних подій, ювілейних дат. У 1968 році, коли країна відзначала 50-річчя ВЛКСМ, в залах музею виставили для огляду чимало додаткових матеріалів з історії Ленінського комсомолу. Після цього почалося масове колективне відвідування музею молоддю. Так, лише за березень-квітень 1968 р. екскурсій на тему «Комсомол на будовах п'ятирічок» було проведено 158, в них узяли участь 2575 чоловік.¹

Науковці систематично виїждять на підприємства, в колгоспи, учбові заклади та державні установи, розповідають про скарби музею, про те, що нового з'явилося в експозиції. Така робота плідна. Якщо до 1965 року кількість екскурсій на рік не перевищувала 1530, то в 1965—1967 роках вона вже зросла до 1700, а в 1968 році відбулося 2708 екскурсій.²

Цілком виправдала себе практика проведення в музеї семінарів з студентами вузів, занять з слухачами вечірнього університету марксизму-ленінізму. В 1968 році з ініціативи партійних організацій заводів ім. Петровського та ім. Леніна там були створені Ленінські школи, які згодом виникли і на інших підприємствах. Вони теж наші бажані гості. Теми лекцій-екскурсій досить різноманітні. Назвемо хоч би такі, як «В. І. Ленін і катеринославський пролетаріат», «Революційна діяльність соратників В. І. Леніна на Катеринославщині».

Дніпропетровці шанобливо ставляться до визначних історичних місць і революційних пам'яток, на які багате їхнє місто. Корисно згадати, як високо цінував виховну роль пам'яток матеріальної та духовної культури В. І. Ленін. «Внуки наші, як диковинку, розглядатимуть документи й пам'ятки епохи капіталістичного ладу. З трудом зможуть вони уявити собі, як це могла бути в приватних руках торгівля предметами першої потреби, як могли належати фабрики і заводи окремим особам, як могла одна людина експлуатувати другу, як могли існу-

¹ ДІМ. Архів історії музею, 1968, спр. 588, арк. 12.

² ДІМ. Архів історії музею, 1968, спр. 588, арк. 23.

вати люди, що не займалися працею», — говорив Володимир Ілліч на Красній площі 1 травня 1919 року.¹

До 1965 року всі екскурсії по місту обслуговувались виключно співробітниками музею. В 1965—1966 роках у Дніпропетровську було створено міське екскурсійне бюро. Музей не тільки бере участь у проведенні екскурсій, але й подає значну методичну допомогу екскурсоводам бюро. Науковці музею розробили екскурсійні маршрути, склали тексти лекцій-екскурсій по місцях комсомольського підпілля Дніпропетровська в роки фашистської окупації, по місцях Запорозької Січі, по Дніпру. В 1967 році вийшли в світ упорядковані ними путівники «По визначних місцях Дніпропетровщини», «Вулиці і площі Дніпропетровська». В 1970 році видано написаний працівниками музею Г. Ф. Ватченко і Г. І. Шевченком путівник по Дніпропетровську, в якому розроблено екскурсійні маршрути. Ці роботи допомагають екскурсантам і туристам краще вивчити і пізнати свій край.

З метою підготовки лекторів-екскурсоводів при екскурсійному бюро створено постійно діючий семінар, в роботі якого беруть участь і науковці музею.

В 1966 році у нас було створено відділ науково-освітньої роботи. До участі в його діяльності залучені громадські екскурсоводи, краєзнавці — випускниця середньої школи Світлана Іленда, робітник Південного машинобудівного заводу Олексій Прокопенко, комсомолка 20-х років Антоніна Іванівна Суханова та інші.

На засіданнях методичної ради обговорюються лекції, підготовлені екскурсоводами. У 1967 році, після створення нової експозиції, було проведено показові екскурсії по всіх її розділах.

Нерідко пояснення екскурсантам дають самі учасники історичних подій — ветерани революційного руху і воєн, комсомольці 20-х років, а також передовики виробництва, діячі науки і культури.

У 1968 році групами, колективами у нас побували 58 728 чоловік.² Це понад третину від загальної кількості відвідувачів. Збільшення кількості колективних відвідувань — позитивне явище. Створюються умови для більш цілеспрямованої пропаганди історичних знань. Науковці музею і далі поглиблюватимуть екскурсійну роботу.

¹ В. І. Ленін. Твори, вид. IV, т. 29, стор. 290.

² ДІМ. Архів історії музею, спр. 588, арк. 26.

З ДОСВІДУ ЗБИРАЛЬНОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ

У житті музею збирання нових експонатів — справа, яка має першорядне значення. На основі вивчення фондів у нас розроблено перспективний план їх дальшого комплектування. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна експозиція була значно поповнена з таким розрахунком, щоб у ній дістали наочне відображення успіхи трудящих Дніпропетровщини, здобуті під керівництвом обласної партійної організації.

Основним засобом поповнення фондів є наукові експедиції. Їм передують копітка підготовка: складаються робочі плани, встановлюються тісні зв'язки з місцевими радянськими і партійними організаціями, вивчаються відповідні архіви. Одне слово, пошук іде не навмання, а за певним задумом. Це дає добрі наслідки.

Протягом 1964—1968 років музей провів 12 наукових експедицій на промислові підприємства, в колгоспи області, і майже всі вони були вдалими. Лише за останні три роки зібрано 4757 експонатів, в тому числі 3813 — з історії радянської сучасності. В 1968 році фонди музею збагатилися 990 експонатами; 730 з них надійшло від наукових експедицій.¹

Речі, документи, фотографії, зібрані нами за останні п'ять років, утворюють разом своєрідний літопис краю за ціле століття.

Цікавий документ виявлено на заводі ім. Артема, який є тепер одним з найбільших в СРСР підприємств по виробництву папероробних машин. Цей завод до революції належав акціонерному товариству Мантеля. Засноване в 1879 році в Ризі, підприємство в другій половині 1915 року було евакуйоване до Катеринослава. Але ж коли воно стало до ладу тут, на новому місці? Це лишалося невідомим. І от у 1968 році, під час перебудови одного з цехів, у стіні знайшли замурований папір. В ньому зафіксовано дату закладання фундаментів нових корпусів машинобудівного заводу. Вдалося встановити, що завод почав працювати 26 квітня (за старим стилем) 1916 року. Зміст

¹ ДІМ. Архів історії музею, спр. 2848, арк. 35.

паперу дав можливість відтворити картину евакуації підприємства з району, якому загрожувала окупація кайзерівських військ під час першої світової війни.

Придбано немало цінних реліквій — особистих речей борців за Радянську владу. Член Вченої ради музею, старший викладач кафедри історії СРСР Дніпропетровського державного університету Н. О. Стручкова збрала кілька особистих речей. В. К. Аверіна — комуніста з 1904 року, одного з видатних організаторів перемоги Радянської влади на Катеринославщині. Серед них — кришталева чаша. Її подарували В. К. Аверіну робітники Дятківського заводу на Брянщині, де після повернення з заслання він виступав на мітингу. Н. О. Стручкова привезла з Москви і подаровані музею особисті речі Г. І. Петровського. Надійшли аналогічного характеру експонати, зв'язані з життям і діяльністю першого секретаря Дніпропетровського окружного КП(б)У в 1925—1927 роках Олексія Васильовича Медведєва і Бориса Олександровича Семенова, який посідав цей пост у 1927—1931 роках. Це дарунки їх сімей.

Зібрано цінні матеріали з історії радянської промисловості та колективізації сільського господарства.

Серйозна увага приділяється увічненню пам'яті наших визначних земляків. Зокрема, придбано речі відомого вченого і полярного дослідника, Героя Радянського Союзу Петра Петровича Ширшова — його блокноти, фотознімки, чорнильний прилад, моряцький кашкет.

Багато нових надбань музею належать до періоду Великої Вітчизняної війни. Серед них урядові нагороди, особисті речі і документи Миколи Романовича Миронова, ім'ям якого названо одну з вулиць Дніпропетровська, поздоровлення Міністра оборони СРСР уродженцю села Чернявщини Павлоградського району Артему Андрійовичу Гарагану в зв'язку з присвоєнням йому звання генерал-майора артилерії, велика колекція значків і військових нагород.

Учасник французького руху опору П. В. Ромашкін передав до музею значок і квиток члена Французької компартії, її друковані видання — програму, газети. Колишній в'язень концентраційного табору Бухенвальд, вчитель з села Бабайківки Царичанського району, нині пенсіонер С. В. Акіншев подарував музеєві два своїх тогочасних блокноти з записами про табірне життя. В формі нотаток про побачені сні автор висловлює тугу за Вітчизною, описує нестерпні умови життя в'язнів, яких роками день у день мордували гітлерівські кати. Радянська Армія

врятувала світ від фашистського рабства. Як символ її визвольної місії, під склом однієї з вітрин зберігаються два ключі від камер Бранденбурзької тюрми, в якій есесівці по-звірячому розправлялися з своїми жертвами.

Переважна більшість експонатів, зібраних у 1963—1968 роках, стосується сучасності. Працівники музею не раз виїжджали до колгоспу «Победа» Покровського району. Науковці вивчили історію цього господарства, познайомилися з передовиками артілі. Варто відмітити, що за статистичними даними в 1913 році в Покровці були з освітніх закладів лише земська початкова і сільська школи. Про медичну допомогу годі й говорити: у великому селі — жодного лікаря. Зате процвітали церква і шинок. А тепер у Покровці 7 шкіл, 48 вчителів, 8 медпрацівників, 4 клуби, 3 бібліотеки, 5 магазинів. Жителі в 1968 році передплачували 2441 примірник газет, 400 журналів, мали понад 100 телевізорів. Село повністю електрифіковане і радіофіковане.

Рік у рік множаться виробничі успіхи колгоспу. До 50-річчя Великого Жовтня артіль нагороджена дипломом другого ступеня Виставки досягнень народного господарства СРСР. В музеї зберігається привезений експедицією диплом почесного громадянина Покровського району, голови колгоспу «Победа» І. Г. Кісенка, фотодокументи, які відбивають історію цього господарства від днів його заснування, до нашого часу. Численні матеріали розповідають про самовіддану працю передовиків соціалістичного змагання — свинарки Т. Т. Кісенко, доярки С. П. Каленик та багатьох інших.

Проведено кілька експедицій на найважливіші новобудови п'ятирічки, зокрема, на будівництво великого трубопрокатного цеху № 4 заводу ім. К. Лібкнехта, другої черги Північного та Інгулецького гірничо-збагачувальних комбінатів. Побували працівники музею і на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна та на інших підприємствах, де зібрано багатющі матеріали.

На Криворізькому металургійному заводі, який є одним з первістків індустріалізації нашої країни і де нещодавно стала до ладу найбільша в світі доменна піч № 8, у 1968 році експедиція в складі двох старших наукових працівників за тиждень роботи зібрала близько 160 експонатів; багато з них знайшли місце в експозиції музею. Успіх пошуку був визначений ретельною підготовкою: вивченням усіх фондових матеріалів, що висвітлюють історію підприємства, і підшивок заводської бага-

тотиражної газети «Металург», відвіданням заводських цехів, зустрічами з ветеранами праці, передовиками виробництва. В результаті музей одержав плити з металу перших надпланових плавок на честь XXIII з'їзду КПРС, вимпели, грамоти, поздоровчі телеграми, фотографії, документи та інші речі, які відтворюють трудовий пафос, характерний для всіх етапів соціалістичного будівництва в нашій країні.

Старий комуніст І. З. Марковський був колись військовим комісаром ескадрону Першого кінного корпусу Червоного козацтва, потім — окремого кавалерійського ескадрону легендарної 30-ї Іркутської стрілецької дивізії, брав участь у розгромі банд Григор'єва під Катеринославом. За путівкою партії пішов учитися до втузу. Скінчивши курс навчання, працював на Криворізькому заводі — спочатку інженером прокатного стана, потім головним інженером заводу. Зараз він пенсіонер, активний громадський діяч. Від нього музей одержав кожанку періоду громадянської війни, срібний портсигар з дарчим написом «Ударнику соціалістичного змагання» (1932 р.), мандат на II з'їзд комсомолу України (1920 р.), трудовий список (1935 р.), фотографії 1928—1931 років і багато чого іншого.

Не менш цікаві матеріали передав науковцям один з перших будівників Криворізького металургійного заводу В. І. Бордюже. В 1931 році він, простий селянський хлопець, приїхав до Кривого Рога, щоб будувати завод. Грабарка, лопата — ось основні знаряддя тогочасних будівельників. Багато років зберігав А. І. Бордюже кирку, з якою він розпочав свій трудовий шлях. Він подарував її музею разом з фотознімками 1931—1932 років, квитком члена комітету незаможних селян, виданим 1924 року, та іншими документами.

Після Великої Вітчизняної війни територія заводу являла собою самі руїни. Матеріальна шкода, що її завдали підприємству німецько-фашистські загарбники, становила 256 760 тисяч карбованців. Після визволення Кривого Рога почалося, по суті, друге народження заводу. Про той час нагадують: Почесна грамота за успіхи в будівництві і дострокове введення в дію дрогового стана «250», видана на ім'я С. І. Пожидаєва, значок «Відмінник соціалістичного змагання» (1945 р.), грамота про присвоєння Ф. А. Щербакі звання «Заслужений будівельник УРСР» тощо.

Зараз Криворізький металургійний завод імені В. І. Леніна — один з флагманів радянської індустрії. 19 липня 1958 року Указом Президії Верховної Ради СРСР трьом металургам услав-

леного підприємства — Ф. Ф. Рязанову, В. Л. Мурзаку, І. Я. Биковському — присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Один з них — В. Л. Мурзак — передав музеєві деякі пам'ятки, зв'язані з його перебуванням у Чехословаччині та Болгарії, медаль з емблемою металургійного заводу, одержану ним 1958 року, і значок із зображенням споруджених у Свідниці і Дуглі (Чехословаччина) пам'ятників полеглим воїнам Радянської Армії; сувеніри, піднесені криворізькому умільцеві на металургійному заводі імені В. І. Леніна в місті Перніку (Болгарія), фотографії, документи, подарунки на знак вдячності за допомогу, подану металургам цього болгарського заводу.

У 1968 році відбулася експедиція на Новомосковський металургійний завод. Тут працівники музею ознайомилися з роботою трубозварювальної бригади, очолюваної комсомольцем Михайлом Кушніром. Без перебільшення можна сказати, що це люди, які втілили в собі найкращі риси нашої молоді: ентузіазм, майстерність, творчий підхід до вирішення складного комплексу технологічних і господарсько-економічних питань. У 1967 році постановою колегії Міністерства чорної металургії СРСР і президії ЦК профспілки працівників металургійної промисловості Михайлу Кушніру присвоєно звання кращого трубозварювальника Радянського Союзу. Високої відзнаки удостоїлась і бригада в цілому.

Характерно, що більшість членів цього колективу має середню технічну освіту.

Серед придбаних для музею матеріалів, що відбивають трудові будні і героїчні діла цієї бригади ентузіастів — зобов'язання завершити п'ятирічний план до 15 грудня 1970 року; оригінали свідоцтв про присвоєння М. Кушніру звання кращого трубозварювальника та присвоєння звання кращої бригади трубозварювальників очолюваному ним колективу; значок «Відмінник соціалістичного змагання чорної металургії СРСР», виданий на його ім'я, та посвідчення і значок ЦК ЛКСМУ «Молодому передовику виробництва», Почесна грамота ЦК ЛКСМУ. Є серед експонатів і такі, що висвітлюють економічні показники здобутих бригадою трудових перемог.

Всі ці експонати викликають почуття гордості за наш героїчний робітничий клас, за ентузіазм і самовідданість молоді змін металургів Дніпропетровщини.

Різнomanітні матеріали зібрано на заводі ім. Карла Лібкнехта. Назвемо хоч би грамоту 1931 року, видану 25-тисячнику комуністу С. Я. Рузину, колишньому слюсареві заводу.

Нерідко вдається знайти і не передбачені планом роботи експедиції, але дуже цінні для музею матеріали. Так було виявлено сім плакатів періоду Великої Вітчизняної війни. Їх передав музею робітник заводу ім. К. Лібкнехта Б. Б. Лацанов. Плакати, від яких повіває духом тих суворих, грізних років, експонуються в розділі «Велика Вітчизняна війна».

Значну допомогу в збиральній роботі подає актив музею: З. С. Бородай, К. В. Рябий, Я. І. Сіворонов, Г. І. Фесенко, К. О. Головін, В. В. Маслов та інші. Особливо цінний вклад старих більшовиків-катеринославців, які живуть у Москві. Так, комсомолец 20-х років І. І. Рубанович за останні п'ять років зібрав для нашого музею цінні плакати, документи, фотографії, чим дуже допоміг у комплектуванні фондів.

Планомірна робота по виявленню нових матеріалів з сучасної історії Дніпропетровщини триває. В колгоспах і на підприємствах області побувають нові експедиції, які збиратимуть тут матеріали про виконання трудівниками заводів, фабрик і соціалістичних ланів своїх зобов'язань у нинішній п'ятирічці.

М. І. КОМІСАРОВА,
громадський директор
Павлоградського народного музею

**ПАВЛОГРАДСЬКИЙ НАРОДНИЙ ІСТОРИКО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ
МУЗЕЙ імені ХХІІ З'їзду КПРС**

Гортаючи сторінки книг, до яких відвідувачі Павлоградського народного історико-революційного музею вносять свої відгуки, ви серед тисяч записів знайдете чимало адресованих колективові музею схвильованих, щирих подяк. Наприклад, таку:

«Дорогі товариші павлоградці!

Дякуємо вам за чудову ідею створення історико-революційного музею. Кожен куточок нашої країни — це жива історія, і ми не маємо права забувати людей, які творили цю історію. Ви своєю працею відродили в пам'яті нашого покоління долю людей, чие життя може стати для кожного з нас дороговказом...

Ще раз дякуємо вам за вашу копітку працю. Бажаємо вам успіхів у вашій дуже потрібній роботі».

Під цими словами — 33 підписи учасників обласного комсомольського семінару з питань виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях.

Наведений запис, між іншим, добре характеризує завдання і значення часом нелегкої, але вдячної роботи історика-збирача і пропагандиста чудових реліквій рідного народу. Пафос цієї діяльності — вчитися і вчити палкої любові до Батьківщини і священної ненависті до її ворогів. І ми, працівники музею, прагнемо бути гідними свого покликання, сприяти вихованню людей, сповнених високих громадянських почуттів, самовідданих і свідомих будівників комуністичного суспільства.

Фонди нашого народного музею налічують понад 12 000 експонатів. За час його існування (відкрився 23 лютого 1962 року) з експозицією ознайомилось понад чверть мільйона відвідувачів (близько 40 тис. тільки в 1969 році). Музей працює на громадських засадах. Його активісти читають щороку сотні лекцій, організують виставки для трудящих міста. Перед відвідувачами часто виступають старі комуністи і представники старшого покоління комсомолії. У залах музею відбувається урочисте вручення комсомольських квитків. Молоді патріоти перед лицем пам'яток, що уособлюють революційний дух, бойові

і трудові подвиги старшого покоління, заприсягаються гідно продовжувати його традиції.

Тепер неможливо уявити собі місто без народного музею. Його роботі присвячено чимало статей і заміток у районній газеті «Світло Жовтня», в обласних — «Зоря» і «Днепровская правда». Писали про нього і республіканські газети «Правда Украины» та «Радянська культура». А 1 лютого 1966 року про роботу музею схвально відізналася «Правда».

Своїми успіхами наше культурне вогнище завдячує дбайливій підтримці партійної та комсомольської організацій міста, допомозі Музею Революції СРСР, Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, Всесоюзної бібліотеки ім. В. І. Леніна, ентузіазмові друзів, яких чимало в різних куточках країни.

Музей засновано постановою міського комітету КП України та виконкому міської Ради депутатів трудящих. Цією ж постановою було затверджено склад його громадської ради, яку очолив завідуючий відділом пропаганди й агітації міськкому М. Г. Єфіменко. Громадська рада обрала директора, встановила зв'язок з підприємствами, установами, школами, де незабаром було утворено комісії та ради сприяння музеєві. Поступово сформувався актив, який постійно поповнюється.

Як уже зазначалось, очолює всю роботу громадська рада. До її складу входять 30 чоловік. Збираються вони раз на три місяці. Є в нас і менш численний оперативний орган керівництва — президія громадської ради. Засідання президії скликаються щомісяця.

В музеї з перших днів його діяльності створена партійна організація, яка цементує і спрямовує колектив. З кінця 1965 року почала діяти позастатутна комсомольська організація.

Серед рад сприяння музеєві особливо добре зарекомендували себе ті, що діють на заводі «Хіммаш» та в середній школі № 12. Хіммашівці (голова ради сприяння В. Г. Шевченко) оформили в музеї експозицію свого підприємства, зібрали понад 100 фотографій з його минулого, спогади ветеранів праці, підготували виставку до 75-річчя заводу і написали його історію. Два вчителі школи № 12 успішно справляються з обов'язками екскурсоводів. У музеї проводяться окремі уроки з історії. В самій школі працюють історичний і краєзнавчий гуртки.

Переважна більшість експонатів, зв'язаних з революційною боротьбою трудящих Павлограда, з періодом громадянської війни і епохою соціалістичного будівництва аж до 30-х років, зібрана і передана до музею нашими земляками, які мешкають

у Москві. Завдяки їм фонди музею поповнились матеріалами про одного з перших організаторів соціал-демократичного руху в Павлограді С. Г. Могилевського. Журнал «Каторга и ссылка» в одному з номерів за 1928 рік опублікував його автобіографію, з якої стало відомо про роботу гуртка соціал-демократів у Павлограді. Гурток мав свою підпільну бібліотеку, гектограф, складав і поширював прокламації, керував масовками. Активіст музею І. І. Рубанович виявив у столичному архіві донесення охоранки про діяльність павлоградських соціал-демократів з списком членів організації. В пошуки слідів згаданих у ньому людей включилися цілі сім'ї в Харкові, Свердловську й інших містах. Музей одержав цінні фотографії і документи, газетні і журнальні статті про павлоградський гурток, зокрема про діяльність іскрівця С. Й. Вільнянського, його спогади про зустріч з Іллічем у Женеві.

До речі, С. Й. Вільнянському належать понад 80 наукових праць з питань права.

Громадськість міста чуйно відгукується на будь-яке наше прохання. Працівники військкомату сфотографували всі пам'ятники воїнам, встановлені у місті та районі, і передали знімки музеєві. Станція юних техніків виготовила на наше замовлення ряд макетів.

В залах експонуються матеріали більш як про тисячу павлоградців — людей з яскравою, хвилюючою, прекрасною біографією. Це учасники дожовтневого революційного підпілля, борці за встановлення і зміцнення Радянської влади, комсомольці 20-х років, герої Великої Вітчизняної війни, ударники комуністичної праці.

Експонати засвідчують, що Павлоградщина багата на революційні, бойові і трудові традиції. Ось перший номер «Искры» і уривок з листа секретаря редакції Н. К. Крупської агенту газети — вказівка встановити зв'язок з Павлоградом. Малюнок, що зображує колишню павлоградську тюрму, де були ув'язнені перші соціал-демократи міста і учасники революції 1905 року. Іржаві кайдани, знайдені будівельниками на місці цієї тюрми...

Книга І. Личова «Годы борьбы», представлена в експозиції, розповідає про героїв броненосця «Потьомкін», зокрема, про члена судового комітету повсталого корабля, павлоградця І. Димченка.

На почесному місці — том творів В. І. Леніна, розгорнутий на статті «Підсумки піврічної роботи», де Павлоград названо в числі міст і містечок, які відмінно організували групову перед-

плату робітниками газети «Правда». А ось і примірник цієї газети, один з трьохсот, одержаних у Павлограді в 1912 році. Фотографії павлоградських більшовиків 1911—1915 років А. Шведа, М. Гоцького, А. Серебряникова, Е. Швед та інших. Номери павлоградських газет, які закликали на боротьбу за Радянську владу, проти білогвардійщини. Матроська безкозирка з легендарної «Авроры», лист першого комісара «Авроры» О. Белишева павлоградцям. Фотографії М. І. Калініна, К. Є. Ворошилова, С. М. Будьонного, М. В. Фрунзе, матеріали про їх перебування в Павлограді в роки громадянської війни.

Дорогоцінна реліквія — оксамитовий прапор, переданий вербськими селянами своєму партосередку на честь його 10-річчя. Під час фашистської окупації прапор було сховано і свято збережено підпільниками.

Глибоко хвилюють відвідувачів документи і матеріали часів Великої Вітчизняної війни: фотографії секретарів підпільного обкому партії М. І. Сташкова і Д. Г. Садовниченка, макети їхніх конспіративних квартир, документи, особисті речі і нагороди керівників об'єднаних бойових груп — ударної сили повстання проти окупантів у 1943 році; фотографії командира партизанського загону П. К. Кабака і комісара Г. Д. Ковната, які полягли смертю хоробрих у нерівному бою з гітлерівцями, М. Бабенка, якого стратили фашисти, розвідниці комсомолки Лідії Мартищенко, чий подвиг увічнено в фільмі «Альба Регія», документи про павлоградців — Героїв Радянського Союзу.

Експонати післявоєнного періоду розповідають про успіхи трудящих міста і району в господарському і культурному будівництві. Серед тих, хто заслужив право стояти в одному ряду з героями революційних битв і Великої Вітчизняної війни, — Герої Соціалістичної Праці А. Т. Аніканов та П. А. Чапля, геолог В. П. Федоров, швачка Л. Юрова і багато інших наших земляків.

Бойова і трудова слава павлоградців відбита в експозиції наочно і переконливо, — ось у чому полягає притягальна сила музею. За 6 років у нас побувало близько 4 тисяч екскурсій.

Провадимо екскурсії і по місту. Видано путівник, який розповідає про пам'ятні місця Павлограда. Багаторічній діяльності музею присвячений фільм, створений місцевими кінооператорами, телеглядачі області бачили його на своїх голубих екранах.

Музей перетворився на важливий центр виховної роботи. Тут часто виступають учасники боротьби за перемогу Радянської влади. Так, один з наших екскурсиводів, ветеран праці Ф. Д. Афанасьєв, розповідає про те, як він бачив і чув В. І. Ле-

ніна. Г. С. Кучеренко, ушавлений командир партизанського загону в 1918 році і керівник бойової антифашистської групи за часів гітлерівської окупації, незважаючи на свій похилий вік (йому більш як 80 років), зберіг ясну пам'ять і з великою громадянською пристрасію розповідає про пережиті ним події. Ветерани соціалістичного будівництва і священної всенародної війни проти загарбників П. І. Лебідь, Е. І. Москалюк, Н. М. Стрелін, М. І. Гончаренко виховують своїх слухачів на живих прикладах мужності радянських людей, вірності лєнінським ідеалам.

Громадські співробітники музею консультують лекторів і пропагандистів, червоних слідопитів і вчителів історії та суспільствознавства, влаштовують конференції, лекції, проводять широкую і змістовну друковану пропаганду.

Допомогу міській партійній організації у патріотичному вихованні трудящих ми розглядаємо як свій скромний вклад у ідеологічну роботу.

ЦІЛЬНІСТЬ ВДАЧІ

Спогади про Д. І. Яворницького

Перше знайомство моє з Д. І. Яворницьким відбулось більш як півстоліття тому, в 1917 році. Після того я неодноразово зустрічався з Дмитром Івановичем, але ця перша зустріч запам'яталася мені якось особливо яскраво.

Щоправда, моє знайомство з Д. І. Яворницьким було тоді, так би мовити, однобічним: я з ним познайомився, а він зі мною — ні. У 1917 році йому було 62, а мені тільки 13 років.

Літо 1917-го... Вирує Катеринослав. Лише кілька місяців минуло з того часу, коли було повалено самодержавство. Вздовж Катерининського проспекту (нині проспект К. Маркса) проходять колони демонстрантів з червоними прапорами, з оркестрами. Лунають революційні пісні... Чи можна передати настрої того часу? Мені здається, що найкраще вони втілені в словах пісні, яку співали з таким хвилюючим запалом демонстранти: «Свергнем могучей рукою гнет вековой навсегда и водрузим над землею красное знамя труда!».

Локомотив революції мчався до Великого Жовтня.

Поблизу гірничого інституту, біля п'єдесталу пам'ятника Катерині II, на землі лежала величезна бронзова статуя цариці, жорстокої гнобителки українського, російського і всіх народів країни. Це було уособленням лихого минулого. А поруч, по той бік вулиці, стояв чепурний будинок Історичного музею з його унікальними колекціями пам'яток героїчної запорозької старовини, любовно зібраними Д. І. Яворницьким. Всередині музею — побожна тиша: тисячоліття історії розвитку людства дивляться на вас, промовляють до уяви.

Якось у серпні 1917 року на фасаді гірничого інституту з'явилась велика, зроблена од руки афіша, яка повідомляла, що днями о шостій годині вечора відбудеться лекція професора Д. І. Яворницького про запорозьке козацтво.

Народивсь я в Москві. Мої дитячі роки минали в Нижегородській та Пензенській губерніях. До Катеринослава мій батько переїхав узимку 1916-го, а сім'ю перевіз у травні 1917 року. Здається, історія Запорозької Січі мала бути для мене річчю

досить далекою. Але це було не так. Наш учитель історії у Краснослободській гімназії С. В. Покровський прищепив своїм учням палку любов до історії батьківщини. Ще до переїзду на Україну я зачитувався творами Гоголя. Найбільше враження справила на мене повість «Тарас Бульба». У зробленому власними руками ляльковому театрі, що являв собою досить великий картонний ящик з «сценою», ми з приятелем, який добре малював, ставили п'єси. Він малював аквареллю декорації та фігурки дійових осіб. Я читав за сценою діалоги і рукою пересував ці фігурки по сцені згідно з ходом дії.

Пам'ятав я також повісті відомого в той час письменника В. П. Авенаріуса, автора творів для дітей і підлітків. У журналі «Родник» за 1914—1916 роки я прочитав його повість про запорозьких козаків, котрі їхали до Чорного моря, запам'яталася пісня, яку вони співали:

Ой, на горі та женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть...

У моєму уявленні поставали образи козаків, які плывуть по Чорному морю на своїх чайках битися з турками, визволяти братів та сестер, що потрапили в полон.

Тільки недавно я довідався, що В. П. Авенаріус був давній знайомий Д. І. Яворницького. У передмові до своєї повісті для юнацтва з життя запорожців «Сын атамана» (1901 р.) він висловлював Д. І. Яворницькому щиру подяку, «як нашому першому знавцю Запоріжжя», за перегляд рукопису з метою усунення можливих погрішностей проти історичної та побутової правди і вказував, що головними матеріалами для повісті були багатобічні наукові дослідження Д. І. Яворницького.

Влітку 1917 р., невдовзі після приїзду до Катеринослава, я декілька разів відвідав історичний музей. Легко зрозуміти, чому я тепер з таким інтересом чекав на оголошену лекцію Д. І. Яворницького. На цю лекцію я прийшов одним з перших.

У величезній високій аудиторії з барельєфними погруддями великих хіміків по стінах зібралося кілька десятків чоловік. Сиділи за довжелезним столом, на якому під час лекцій з хімії провадились експерименти. Аж ось до залу ввійшла дуже скромно вдягнена, невисока, похилого віку людина. Це був лектор, і як тільки він почав говорити, всім стало ясно, що перед ними видатний вчений, талановитий промовець. Дмитро Іванович

буквально з перших слів зачарував аудиторію. Його лекція являла собою захоплюючу розповідь про запорожців, про те, як вони жили, як воювали за волю. Важко передати словами те глибоке враження, яке справила на мене ця лекція.

Восени 1917 року почалися заняття гімназії. Сусідом моїм по парті був Микола Осадько. Він дав мені почитати книгу Д. І. Яворницького «По следам запорожцев». У ній мене полонила широка, яскрава картина зустрічей невтомного збирача речей запорозького побуту з нащадками запорожців, які зберегли ці речі як найцінніші реліквії. Різноманітність типів, сцен, дорожніх пригод, що трапляються з дійовими особами, споріднює книгу з художньою літературою.

У 1922 році, коли я був уже студентом металургійного факультету гірничого інституту, в Катеринославі було організовано цикл наукових лекцій за типом народних університетів. На теми історії читав Д. І. Яворницький¹.

Лекції відбувались у великому залі нинішнього Будинку спілок. Я ходив їх слухати. Зал, що вміщував сотні людей, під час лекцій Д. І. Яворницького був завжди переповнений.

Щира любов до рідного краю, вміння відтворити яскраві образи минулого, соковита мова, багата на народний гумор, всебічне, аж до тонкощів знання предмету розмови—все це робило кожен виступ Дмитра Івановича чимсь справді неповторним.

За студентських років я вже добре уявляв собі роль і значення Д. І. Яворницького як дослідника і знавця історії України, видатного археолога, етнографа, фольклориста, талановитого письменника. Професор університету (тоді — Інституту народної освіти), завідуючий науково-дослідною кафедрою українознавства, він був оточений пошаною і любов'ю науковців і студентської молоді.

Під час літніх канікул я не уникав будь-якої слушної нагоди щоб завітати до Історичного музею. І завжди з новою силою почував благоговіння перед його скарбами, любовно зібраними Д. І. Яворницьким. Великим щастям для мене було почути пояснення, що їх давав одного разу невеличкій групі екскурсантів сам Дмитро Іванович. Це була блискуча імпровізація. Експонати, до яких привертав нашу увагу Д. І. Яворницький, неначе оживали перед нами: відкривався їх зміст, ставали зрозумілішими художні достоїнства творів народного мистецтва. Дмитро Іванович

¹ Зберівся запис, що 22 грудня 1922 року він читав лекцію на тему «До історії міста Катеринослава».

згадував — де, коли, за яких обставин він уперше побачив той чи інший експонат, як йому пощастило придбати цю річ для музею. При цьому він розповідав старовинні легенди, давні народні перекази, знавцем яких він був як фольклорист. Ця незвичайна екскурсія мовби відкрила перед моїми очима вікно в минуле і запам'яталася мені на все життя.

У 1929 році Д. І. Яворницький був обраний академіком Академії наук Української РСР.

Минали роки. Я скінчив інститут, працював на металургійному заводі ім. Петровського, в 1938 році був обраний завідувачим кафедрою металургійного інституту. Йдучи на лекції до інституту або гуляючи вільної години в парку ім. Шевченка, я нерідко зустрічав Д. І. Яворницького, який жив тут поблизу, в будинку, що на площі проти парку. Дмитро Іванович або прямував до музею, який був його другим домом, або відпочивав у парку, звідки відкривався чудовий краєвид, — задніпровські степи, де, здавалось, ще так недавно проїжджали верхи запорозькі козаки і де тепер височіли силуети новобудов перших п'ятирічок... Уявляючи собі майбутній Дніпропетровськ, Д. І. Яворницький писав: «З усього цього утвориться стоверсте, велелюдне, багате блискуче місто. [...] Індустріалізація, техніка, економіка, культура духовна — все у ньому закипить».

Дмитру Івановичу було вже більш як 80 років. Наче зараз бачу його невисоку постать, сині окуляри, якими він захищав очі від південного сонця, довгі сиві «запорозькі» вуса і, що найголовніше, дивовижно м'який, доброзичливий вираз його обличчя. Він допитливо вдивлявся в обличчя перехожих. Кожний, як нерозкрита книга, був йому цікавий і дорогий.

Це була людина, яка приваблювала душевною щедрістю, цільністю вдачі.

І з якою глибокою повагою, з якою сердечною теплотою віталися до видатного українського вченого мешканці Дніпропетровська при зустрічі з ним!

СЛОВО ПРО ТАЛАНОВИТОГО МУЗЕЄЗНАВЦЯ

Коли настав тяжкий час війни, я стояв на сторожі музею, нікуди не виїжджав з міста, я зберігав дорогоцінні наукові матеріали, щоб повністю передати їх поколінню. Я пережив усі страхоття бандитизму махновщини, не раз мені погрожували розстрілом, а я все-таки залишився оберігати свій музей.

(З листа Д. І. Яворницького до Наркомосу УРСР).

Мені пощастило декілька років працювати з професором Д. І. Яворницьким у Дніпропетровському історичному музеї. Музей був для нього храмом культури, предметом гордощів, місцем невсипущої творчої праці.

В цих нотатках мені хотілося б розповісти про те, як Дмитро Іванович дбав про музей, збирав кращі зразки матеріальної і духовної культури свого народу, осмислював їх у своїх творах, як повертав їх народові.

Ще будвши студентом Харківського університету, Дмитро Іванович з великим захопленням заходився вивчати історію Запорозької Січі. Його цікавило все: героїчні подвиги запорожців, побут, звичаї.

Після закінчення університету Д. І. Яворницький став справжнім дослідником. З ціпком у руках і клунком за плечима, по курних шляхах пішки обійшов рідні степи, оглянув могили, історичні місця та пам'ятки культури.

На Катеринославщині Дмитро Іванович збирав перекази, пісні, казки, вивчав залишки старовини, вимірював і змальовував історичні пам'ятки, збирав музейні речі, що являли інтерес для народу. Декілька разів молодий історик відвідував місця Запорозької Січі, мандрував по узбережжю порожистої частини Дніпра, розшукував і знаходив старих людей, пам'ять яких зберегла легенди і перекази сивої давнини. В матеріальних пам'ятках культури, побуту, документах і творах народного мистецтва він цінував духовну красу і силу волелюбного козацтва.

Готуючись писати історію Запорозької Січі, Дмитро Іванович зібрав багатющу колекцію експонатів і величезний лексичний матеріал. Особливе наукове значення мають знайдені ним запорозькі старожитності, записи історичних дум і переказів про народних героїв Семена Палія, Івана Сулиму, Петра Сагайдачного, Івана Сірка, про останнього кошового отамана Петра Калнишевського, засланого на Соловки.

Молодому вченому хотілося зробити загальним надбанням усе те, що зберегли народні маси на пам'ять про своє минуле, про волелюбних і хоробрих запорожців. Узявся він за це з великою любов'ю. Збираючи колекцію старожитностей, Дмитро Іванович, можна сказати, орав цілину, майже ніким не торкану. Глибоко заглядав він пильним і люблячим оком музеєзнавця в минуле. Зібрав десятки тисяч експонатів, записав сотні легенд, багато доклав сил для систематизації відомостей про флору і фауну славетного краю.

Де б не був Дмитро Іванович, він завжди залишався невтомним збирачем культурно-історичних скарбів народних. Перебуваючи в 1882 році в Закаспійському краї, вчений і там проводив археологічні дослідження. Зібрані ним у Туркестані цінні колекції були потім переслані в петербурзький Ермітаж та Московський історичний музей. Реліквії VII ст. з колекції проф. Яворницького нещодавно виставлені в Київському музеї історичних коштовностей.

Починаючи з 1902 року, Дмитро Іванович часто приїздив з Москви до Катеринослава і продовжував збирання колекцій з народного побуту, організував розкопи археологічних пам'яток, які потім були експоновані в музеї. А коли здійснилась заповітна мрія — оселитися поблизу Запоріжжя, в Катеринославі, — він дістав змогу присвятити улюбленій справі все своє життя, всі сили.

В результаті численних досліджень, багаторічних пошуків появились пречудові твори «По следам запорожцев», «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», «Вольности запорожских казаков», «История запорожских казаков» та ін. Ці ґрунтовні й оригінальні праці принесли вченому славу видатного українського історика і музеєзнавця.

Не можна обминути такі характерні риси наукової діяльності Дмитра Івановича, як рідкісна безкорисливість, гранична сумлінність. У самовідданому служінні науці він вбачав служіння народові. Майже всі його монографії видані власним коштом. Д. І. Яворницький тішив себе свідомістю того, що робить це для

загального добра, і заради високої мети багато в чому відмовляв собі.

У подорожах, в археологічних експедиціях Дмитро Іванович не шкодував себе, в стані захоплення роботою зневажав небезпеки. П'ять разів ламав ліву руку, декілька разів тону в Дніпрі, якось при розкопках був засипаний землею і тяжко поранений, після чого довго лежав у лікарні, а потім ходив на милицях.

Дмитро Іванович за своєю вдачею був простою і демократичною людиною. Він охоче й швидко зближувався з хліборобами, лоцманами, пастухами, рибалками, бандуристами й лірниками. Його вабив степ. Про свої мандрівки він розповідав:

— Ось веду розкопку могили, а потім гукну до копачів: «Хлопці, годі вам могилу копати! Становіться в кружок та співайте мені пісень, та таких, щоб вони усе горе і лихо моє залили!». Хлопці ставали широким колом, я сідав на траву, всередину кружка, і починав слухати пісні. І ллються у мене від тих пісень сльози по щоках, з щок стікають на вуса, а з вусів на підборіддя, а потім на груди... І смутку мого начебто у мене ніколи й не було.

У своїх промовах на зборах, у приватних розмовах Дмитро Іванович часто згадував добрим словом О. М. Поля, якого він глибоко поважав і шанував. Приязнь до цієї людини народилася в Д. І. Яворницького здавна, ще коли вперше приїздив з Петербурга на Південь. Йому пощастило. Він побачив багатющі колекції козацьких старожитностей, які належали генералу Г. П. Алексєєву та краєзнавцю, громадському діячеві О. М. Полю. Саме тут він, власне, познайомився з запорозькими реліквіями і назавжди полюбив їх.

О. М. Поль, з яким подружився Дмитро Іванович, тепло поставився до молодого краєзнавця, допомагав йому проводити археологічні розкопки, навіть давав на ціле літо робочу силу за свій рахунок.

Після смерті О. М. Поля пішли чутки, що спадкоємниця колекції має намір продати її в Лондонський королівський музей. Про це довідався Д. І. Яворницький. Він доклав усіх зусиль, щоб цього лиха на сталося. Кінець кінцем дружина О. М. Поля подарувала всю колекцію музею, де в архіві і тепер зберігається дарчий документ.

Десятки років досліджуючи історію Півдня України, Дмитро Іванович став власником незліченних культурно-історичних пам'яток. Ці скарби, що оцінювалися в тисячі карбованців, були придбані вченим на власні кошти. І все це: картини, портрети істо-

ричних діячів, рукописи, стародруки, хатні селянські й панські убори, одяг запорожців, колекції з нумізматики, археологічні унікуми, матеріали по антропології, палеонтології, етнографії і багато чого іншого — Дмитро Іванович безкоштовно передав музею.

На території Катеринославщини й Херсонщини Д. І. Яворницький розкопав сотні могил кам'яного віку. Важливі для науки речі було знайдено на місцях доісторичних стоянок та майстерень бронзового віку. Одну з таких майстерень було виявлено в самому Катеринославі, в кол. Потьомкінському саду (тепер парк ім. Т. Г. Шевченка). Другу — на острові Стрільча Скеля, навпроти Лоханського порога. До рук археолога потрапили бронзові мечі, кельти, сокири, серпи, застібки, браслети, люстерко з цікавим оздобленням тощо. Про майстерню, розкопану в хуторі Іванівці Верхньодніпровського повіту, вчений розповідав, що вона найбільша з-поміж бачених ним. Особливо його зацікавили бронзові матриці для відливання в них різних виробів з кольорових металів. Другу таку матрицю бронзового віку знайшли на острові Таволожанському, що колись стояв серед Дніпра навпроти с. Августинівки. У могилі, що біля села Томаківки Катеринославського повіту, викопали великий бронзовий казан на десять відер води. Колекції музею постійно поповнювались золотими, срібними, бронзовими старовинними речами. Всі вони викопані в могилах Катеринославщини.

Дмитро Іванович був невтомний у збиранні архівних матеріалів і археологічних розкопках, проте не обмежувався цим. Вчений музеєзнавець добре розумів, що самі ці знахідки ще не розкриють душі людини, внутрішнього світу предків. Він говорив, що «українська старовина зберігається в скринях шанувальників рідної культури», в серцях тих живих сучасників, котрі з дідів-прадівів, з покоління в покоління успадкували народну поезію — пісні, казки, легенди, думи, перекази. І Дмитро Іванович наполегливо шукав їх. Довідавшись, що живе столітній дід Іван Россолода, поїхав, познайомився, записав, що той чув колись від своїх батьків та дідів.

На замовлення Д. І. Яворницького для музею в копіях було виконано портрети ктиторів Якова та Івана Шиянів. З цього приводу Дмитро Іванович говорив: «Якщо який-небудь історик або археолог, або ж художник, а чи якийсь артист захотів би дізнатись, у що і як саме одягались та узувались запорожці, то досить глянути на портрети Шиянів і побачити усе до найменшої дрібниці». З великими труднощами Дмитро Іванович дістав для

музею в маєтку Магденка портрет запорозького полковника Павла Руденка, писаний з натури відомим художником В. Боровиковським. «Це, — підкреслював Яворницький, — найдорожчий з усіх портретів, що є в музеї».

Дмитра Івановича схвилювала звістка, що в запорозькій церкві с. Романівки є рідкісне євангеліє, книга, яка важить 1 пуд 15 фунтів. Подарував її церкві козак Савка Соломка. Вона надрукована в Москві в 1745 році, оздоблена сріблом, позолочена і прикрашена розкішними каміннями-самоцвітами. Хоч як заперечував піп, а довелось йому віддати це євангеліє музею.

Якось на іконостасі в церкві с. Зеленого проф. Яворницький побачив незвичайну ікону: Євстафій Плакида був зображений на ній у великих оленячих рогах. Цей образ у селян звався «рогатий бог». Дмитро Іванович завітав до попа й каже: «Цю ікону я заберу до музею». Піп почав протестувати. Тоді музеєзнавець вдався до хитрощів: «Якщо не дасте — повідомлю синоду, що ви замість святих — чортів вивішуєте в церкві». Погроза вплинула. Піп перехрестився і, «аби далі од гріха», віддав ікону. Невдовзі вона вже експонувалась у музеї.

Іншим разом учений подибав ще й такий образ: на холсті намальована гола жінка, перед нею стоїть у широченних червоного кармазину шароварах, з чуприною на голові, запорожець. Він підняв угору очі й каже: «Не введи мене во искушение, но избави мене от лукавого». Навпроти висіла друга ікона — «Вінчання богоматері»; поруч богоматері стоять архангел Михаїл і Варвара великомучениця, писана з цариці Катерини. Дмитро Іванович розповідав, що це ікона з похідної церкви, яку возили за царицею, коли вона з Києва приїздила до Катеринослава в 1787 році, прямуючи далі до Криму. Катерина II подарувала іконостас графу Завадовському. Зберігалася ця пам'ятка давнього живопису в церкві с. Паньківки Новомосковського повіту. Як виявилось, усі образи для тієї церкви написав славнозвісний художник Володимир Боровиковський. Дмитро Іванович вжив заходів, щоб іконостас, хоча вже й попсований, потрапив до музею.

Вивчаючи Катеринославщину, Д. І. Яворницький звернув увагу, що в деяких селах дівчата й молодиці розмальовують сухими фарбами коміни, сволоки, слухові вікна, скрині тощо. Впадали в око яскравість барв, гармонійність малюнка. Найпоширеніший мотив — зображення різних трав, квітів. Це справжня народна творчість. Таких малюнків Д. І. Яворницький зібрав для музею понад тисячу. Історик Ф. К. Вовк, який приїхав з Петер-

бурга, був у захопленні, коли побачив їх. Він попросив Дмитра Івановича подарувати декотрі зразки і повіз їх до столичного музею.

Вивчаючи історію Запорозької Січі, Д. І. Яворницький побував у Турції, Єгипті, Палестині, Греції, куди запорожці потрапляли зрідка своєю волею, а здебільшого за трагічних обставин — як бранці. Побував і в Соловецькому монастирі. Зібраний у цих подорожах багатющий матеріал, що стосується історії України, Росії, деяких східних і західних країн, Дмитро Іванович передав до музею, який був його улюбленим дітищем.

Спираючись на допомогу численних помічників, він узяв на облік усі історичні пам'ятки Катеринославщини — фортеці, стоянки кам'яного віку й бронзової доби — старовинні церкви запорозької архітектури. Все це в міру можливості охоронялося.

Новий приплив творчих сил відчув старий учений з перемогою Великого Жовтня. За Радянської влади охорона, збереження і популяризація пам'яток минулого, в яких втілювався героїчний дух трудящих мас, стали державною, загальнонародною справою.

В 1923 році Д. І. Яворницький писав:

«За часів Радянської влади для музею настали гарячі і багаті жнива. В останні роки він здобув собі стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значенню хіба що музеям Москви та Петербурга в Росії».

Широка історична ерудиція Д. І. Яворницького стала тепер особливо в пригоді. Найбільш яскраво виявились ця ерудиція та організаторські здібності Дмитра Івановича, коли в 1927 році Народний комісаріат освіти доручив йому очолити науково-дослідну історико-археологічну експедицію в зв'язку з будівництвом Дніпрогесу. Під керівництвом Д. І. Яворницького колектив науковців виявив і зафіксував ті місцевості на островах і узбережжі Дніпра, що підлягали затопленню. Тут у першу чергу було досліджено пам'ятки культури. Ящики, наповнені рідкісними знахідками, відвантажувались до музею. В цій експедиції молодий археолог В. А. Грінченко знайшов скарб, у якому були сховані срібний орел, залізна зброя, оздоблена золотом кінська зброя VIII століття нашої ери.

«Трофеї» експедиції Д. І. Яворницький показував наркомові освіти М. О. Скрипнику, який схвалив роботу археологів і подбав про створення сприятливих умов для завершення досліджень Дніпра.

Будучи директором музею, Дмитро Іванович керував науково-дослідною кафедрою українознавства, що підпорядковувалась Головнауці (1925—1930 рр.) Всі його співробітники й аспіранти глибоко шанували вченого. Дмитро Іванович був уважний і доброзичливий до колег і вихованців, допомагав молодим стати кваліфікованими істориками, археологами, музейними працівниками. З його аспірантів і співробітників музею вийшли відомі археологи В. А. Грінченко та О. В. Бодянський, педагоги й науковці доценти Ф. М. Сап'ян, Я. І. Ходак, професори П. Є. Матвієвський, К. Г. Гуслистий та інші.

Любов до археології прищепив О. В. Бодянському саме Дмитро Іванович. Коли юнак Бодянський надіслав ученому свої вірші, прохаючи сказати, чи є в нього поетичний хист, Дмитро Іванович написав йому одвертого листа: «Про вашу поезію скажу вам, що убитку не буде ніякого, коли ви не будете писати вірші. Працюйте більше по науці, то буде корисніш».

Бодянський облишив віршування, присвятив себе археології і став завзятим ентузіастом цієї науки, співробітником інституту археології АН УРСР.

Д. І. Яворницький з особливою любов'ю розшукував усе те, що стосувалось життя й творчості Т. Г. Шевченка. Йому пощастило знайти оригінал автобіографії поета, лист Т. Г. Шевченка до артиста М. С. Щепкіна, документи слідчих органів, «Кобзар» з автографом поета. Цей примірник «Кобзаря» — книга в темно-коричневій обкладинці видання 1860 року. На першій сторінці — власноручний напис поета: «Марії Степанівні Козачковській з чоловіком та дітками». В кінці «Кобзаря» були вкладені листи Т. Г. Шевченка, які він надсилав з Орської фортеці до свого близького друга — лікаря Андрія Осиповича Козачковського.

Мені часто доводилось бачити, як Дмитро Іванович показує відвідувачам музейні скарби. Ось він у чорному костюмі й вишитій сорочці, в окулярах, з обличчям, прикрашеним сивими козацькими вусами, йде по музею. За ним десятків зо три екскурсантів. Біля кожної вітрини він буквально священнодіє. Пояснення дає блискуче, натхненно. Вони ґрунтуються на вичерпному знанні зібраного ним матеріалу. В кожному слові відчувається не тільки велика ерудиція, але й щира любов до людей, до рідної, культури. Дві години минає непомітно, ніхто з слухачів навіть не відчув утоми. Знаменно, що багато хто з них, які вже раз слухали академіка Яворницького, знов і знов появлялись у музеї. Приходили, щоб побачити вченого, потиснути його руку, почути щось нове, подарувати музею якусь річ.

Дмитро Іванович радів з кожної нагоди зустрітися з молоддю, охоче виступав перед нею. Навесні 1916 року в гімназії, що на Пушкінському проспекті, з'явилися афіші. В них повідомлялось: у неділю о 10 годині ранку відбудеться лекція проф. Д. І. Яворницького про народних музикантів-кобзарів, яка супроводжуватиметься виступом бандуриста. В призначений час зал гімназії був переповнений. Відчинилися двері, ввійшов лектор, ведучи під руку незрячого кобзаря. Всі встали. Сотні пар очей з неприхованою цікавістю дивилися на гостей.

— Юні друзі! — звернувся Дмитро Іванович до присутніх.— Я історик. Хочу вам розповісти про наш музей, про те, як народилось і розвивалось мистецтво. Коротенько розкажу вам і про історію кобзарства. Я з собою привів бандуриста, який виконає кілька пісень, звеселить вашу душу...

Лекція-концерт розкрила перед слухачами душу талановитого українського народу, пролила світло на його споконвічну боротьбу проти своїх і чужоземних гнителів...

Живі свідки згадують, як уже за радянських часів у Катеринославському інституті народної освіти Дмитро Іванович читав курс лекцій з історії місцевого краю. В інституті було багато розмов про чарівника слова.

Ось заходить Яворницький до великої аудиторії, де зібралися студенти різних факультетів.

— Здоровенькі були!

— Здрастуйте! — дружно відповідають студенти.

— Сьогодні розповім вам про історичні місця Катеринославщини.

Це була жвава, невимушена розмова. Складалося враження, що мудрий дід з сивими вусами, який оце розповідає з кафедри про історичні події, сам був їх учасником, так наочно уявляються вони йому. Хвилювали картини тріумфальних походів князя Святослава, його боротьба з печенігами, епізоди з життя запорозьких козаків. Лектор полонив і тим, що свої розповіді про історичні події пересипав цікавими легендами, думами про народних героїв, показував рідкісні експонати музею. Інколи він несподівано починав наспівувати. З кафедри линула пісня! Це в нього була своєрідна ілюстрація до лекції. Розповідає про похід Сірка і тут же проспівує про нього два-три куплети з народної думи.

Д. І. Яворницький щороку виступав з лекціями перед вчителями, які з'їжджалися до Катеринослава «на курси». Щоразу після лекції Дмитро Іванович запрошував учителів оглянути

музей. Знайомлячи слухачів із скарбами матеріальної та духовної культури народу, він прищеплював їм любов до пам'яток культури, смак до збирання старожитностей, радив записувати фольклорні твори. Тут же видавав посвідки з печаткою музею. І запрошував учителів писати йому. Найактивнішими з кореспондентів Дмитра Івановича були О. Коваленко, М. Сергєєв, Ф. Заболотний, В. Патлань, М. Погрібняк, М. Залізняк, О. Близнюков. Вони розшукували речі, що являли собою інтерес для музею, листувалися з його директором.

Народний умілець, майстер по виготовленню бандур підгороднянський кобзар Олекса Семенович Коваль давно мріяв познайомитись з Дмитром Івановичем. Нарешті, наважився і, взявши свою кобзу, пішов до нього додому. Натиснув на кнопку дзвоника.

Двері відчинив господар будинку.

— Дозвольте, професоре, зайти до вас.

— Прошу, будь ласка.

Взявши під руку гостя, Дмитро Іванович повів його до свого кабінету.

— Сідайте, добрий чоловіче, розкажіть, що вас привело до мене.

Коваль, ніяковіючи, розповів, що давно грає на кобзі і сам майструє бандури. Йому хотілось почути слово вченого про те, як розвивалось кобзарство, хотілось показати й свою кобзу.

Дмитро Іванович уважно вислухав гостя, спитав:

— А хто ж це вас навчив грати і бандури майструвати?

— Навчили мій земляк Бут Іван Савич та кобзар Часник Феодосій Олексійович.

— Знаю. Обидва дуже талановиті люди.

Коваль розповів історію, що в селі є капела бандуристів, створили свій театр, показують вистави.

— Ви граєте й співаєте?

— Авжеж. Що ж то за кобзар, коли не вміє грати й співати,

— Ну що ж, добре діло ви робите. Побільше майструйте кобз, співці знайдуться, їх вистачить на Україні. А заграйте-но на своїй кобзі щось з улюблених пісень.

Той охоче погодився. Задзвеніли струни і полилася знайома пісня: «Їхав дозак за Дунай», потім «Ой літа, орел, літа сизий», далі «Думи мої, думи мої».

— Спасибі синку, що повеселили мою стару душу. Бачу, що ви справжній кобзар.

Дмитро Іванович підвівся з крісла. підійшов до шафи.

— Візьміть оцю штуку. Ви тут побачите різні варіанти кобз, тут є й запорозька кобза. Погляньте собі на дозвіллі, може щось запозичите звідсіль. Мені здається, що ви тямуща людина і навчитесь майструвати ще кращі бандури. Не забувайте: музика й лісня — душа людини.

Дмитро Іванович дуже любив кобзарів. Вони часто грали в музеї і в нього дома. Він любив слухати їхні пісні й народні думи, виконувані під акомпанемент кобз.

Ось він підвівся з крісла, витягнув з кованої скрині папку.

— Хотів показати вам фотографії кобзарів з усіх кінців України, з Кубані. Оті віртуози не раз веселили мою душу. Було як утнуть, аж стіни гримлять, — усміхнувся професор.

Розглядаючи з гостем фотографії, розповідав:

— Оце сліпий кобзар Терешко Пархоменко з Чернігівщини. Бачте, він в шапці-кубанці, кобза висить за спиною. Його од села до села водив хлопчик. А оце кобзар Михайло Кравченко. Він з Полтавщини. Сидить без шапки. Фото зроблено, коли кобзар грав у палаці пана Малинки, якому заманулось послухати хорошого співака. Тепер гляньте на оцю групу кобзарів. Тут зняті відомі кобзарі, мої приятелі Степан Пасюга, Кучугура-Кучеренко, Петро Древченко, та Павло Пашенко. Які ж це були обдаровані люди! Було як заграють, аж за душу бере... А ось відомі кобзарі Остап Вересай та молодий красунь Олександр Гамалія...

Коваль уважно слухав пояснення історика і дякував йому за цікаві фотознімки кобзарів і лірників.

А коли були вони в музеї, Дмитро Іванович показав підгороднянцю бандуру, яку в 1928 році на його замовлення виготовив видатний майстер І. М. Скляр.

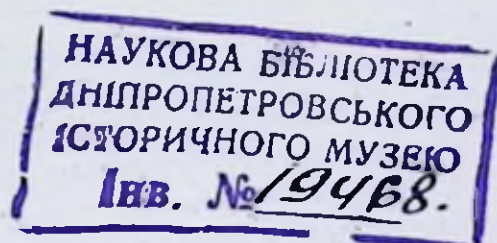
Поради вченого допомогли Ковалю досконало опанувати улюблену справу. Вечорами він сідав за роботу, майстрував предчудесні бандури. Робить їх неквапом і зараз. Виготовив близько 30 кобз. Майже всі вони потрапили до рук земляків — хлопців та дівчат, які є учасниками капели бандуристів.

Виявивши прихильність до гостя, Яворницький не помилився в ньому. Олекса Коваль, коли почалась війна, взяв до рук гвинтівку і дійшов аж до Берліна. Всю війну не розлучався з кобзою. Одну розіб'ють в бою — він зробить іншу. І знову лине пісня кобзаря, кличе солдатів на битву з ворогом.

Дмитро Іванович прищепив Ковалю і любов до історії. Працюючи кіномеханіком у Підгородньому, комуніст Коваль почав збирати колекції старожитностей і допоміг створити в своєму селі чудовий народний музей, за що нагороджений грамотою.

Свої нотатки мені хочеться закінчити ось чим. У роки громадянської війни, коли на Україні нищили банди, нерідко музей «відвідували» непрохані гості, яких цікавили не експонати, а золото і всякі інші коштовності. У цей час музей був здебільшого зачинений, і тільки Д. І. Яворницький з сторожем І. Й. Поповим лишались на варті. Ризикуючи життям, вони берегли і захищали музейні скарби від грабіжників.

За будь-яких умов, скільки не було жахливих хвилин і тяжких переживань, Д. І. Яворницький, кажучи його словами, «своє зерно оберігав до останніх днів, не кидаючи ні на хвилину». І спасибі ж йому за те, що зібрав і зберіг для наступних поколінь скарби свого народу.

ЗМІСТ

І. В. Васильєв. Культурні багатства музеїв — на службу комуністичному вихованню трудящих	3
Г. Ф. Ватченко. Дніпропетровський історичний музей за роки Радянської влади	7
Л. П. Крилова. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр.	18
Г. І. Шевченко. Свідки козацької слави	32
Л. М. Сергєєва. З історії розвитку культури в Катеринославі першої половини ХІХ століття	48
О. М. Огризкіна. Етнографічна колекція	63
Н. О. Глухенька. Народне мистецтво Дніпропетровщини	73
Листи до Д. І. Яворницького	79
М. І. Нікульченко. Особистий фонд старих більшовиків Дніпропетровщини	87
Г. І. Іосиков. Перші радянські нагрудні значки та нагородні знаки	93
З. П. Шокотько. Мовою плаката	99
Г. І. Шевченко. Трудовий пафос перших п'ятирічок	110
В. С. Прокудо. Священні реліквії Великої Вітчизняної війни	115
Н. О. Стручкова. З епістолярної спадщини Г. І. Петровського	126
Л. М. Сергєєва. Екскурсійна робота	129
К. Б. Тихомирова. З досвіду збиральної роботи музею	133
М. І. Комісарова. Павлоградський народний історико-революційний музей імені ХХІІ з'їзду КПРС	139
К. Ф. Стародубов. Цільність вдачі	144
І. М. Шаповал. Слово про талановитого музеєзнавця	148
Додатки: таблиці № 1—4 (до стор. 18—31)	162

Коллектив авторов
НАШ КРАЙ

Сборник трудов по археологии, истории и
музееведению

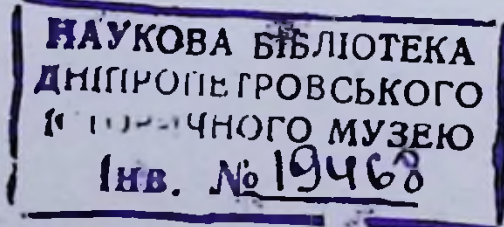
Выпуск I
(На украинском языке)

Редактор С. Ю. Шейнін
Художник В. І. Васильєв
Фото Ю. В. Вороти́кова
Художній редактор В. І. Хворост
Технічний редактор Л. М. Серєда
Коректор А. Ф. Мєвшинна

Здано на виробництво 30/IX 1969 р. Підписано
до друку 12/XI 1970 р. Папір 60×84¹/₁₆. Друк.
арк. 11. Обл.-вид. арк. 9,5. БТ 00901. Тираж
1500. Ціна 72 коп.

Видавництво «Промінь»,
м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 60.

Зам. № 322. Обласна книжкова друкарня
Дніпропетровського обласного управління
до пресі, м. Дніпропетровськ, вул. Серова, 7.

Помічені друкарські помилки

Рядок	Надруковано	Слід читати
19 згорн	Катериновславська	Катеринославська
2 знизу	минуло	минуле
11 згорн	яки	які
2—3 згорн	підпики	підписи
10 згорн	яне	я не
7 знизу	Військовореволюційного	Військово-революційного
66 знизу	громадянської	громадянської
21 згорн	обмежемось	обмежимось
118 знизу	архенгел	архангел
5 знизу	дозак	козак